५७ अष्टनलोत्सेधामित्यत्रनलवस्ययेमुक्तत्वान्नलः शतेन अंगुलशतेन अंगुलंयावत्। तत्लेतिपाठेपि हस्तस्यनलमंगुलोछायमेवभवति ५८ ५९

मो० ५४४

५४४

544

नैर्लक्ष्यौरूपैतौहिअक्षरूपचेरायुवां दृष्टोयुवांमयाप्तावतस्येदेवस्यपार्श्वतः ४८ देहेवचागतोसम्यग्घविस्रष्टः परमात्मना को
हिनाम भवेत्तस्यतेजसायशसाश्रिया ४९ मदृशस्त्रिषुलोकेषुकृतेधर्मात्मजौयुवां तेनेमेकथितः कृत्स्नोधर्मः क्षेत्रज्ञसं
ज्ञितः ५० प्रादुर्भावास्तुकथितात्मविष्याइहेययथा तत्रयेपुरुषाः श्वेताः पंचेंद्रियविवर्जिताः ५१ प्रतिबुद्धाश्चतेसर्वेभक्ता
श्चपुरुषोत्तमे तेर्चयंतिसदादेवंतैःसार्द्धंरमतेचसः ५२ प्रियभक्तोहिभगवान्परमात्माद्विजप्रियः रमतेसोर्च्यमानोहि
सदाभागवतप्रियः ५३ विश्वभुक्सर्वगोदेवोमाधवोभक्तवत्सलः सकर्ताकारणंचैवकार्यंचातिबलद्युतिः ५४ हेतु
श्चाज्ञाविधानंचतत्वंचैवमहायशाः तपसायोज्यचात्मानंश्वेतद्वीपात्परंहिपत् ५५ तेजइत्यभिविख्यातंस्वयंभासावभा
सितं शांतिःसात्रिषुलोकेषुविहिताभावितात्मना ५६ एतयाशुभयाबुध्यानैष्ठिकंव्रतमास्थितः नतत्रसूर्यस्तपतिनसो
मोभिविराजते नवायुर्वातिदेवेशतपश्चरतिदुश्चरं ५७ वेदीमष्टनलोत्सेधांभूमावास्थायविश्वकृत एकपादेस्थितोदे
वऊर्ध्वबाहुरुदङ्मुखः ५८ सांगानावर्तयन्वेदांस्तपस्तेपसुदुश्चरं यद्ब्रह्माऋषयश्चैवस्वयंपशुपतिश्चयत् ५९ ॥ राम० ५४४

६१ एकांतगतबुद्धिभिः अव्यभिचारितबुद्धिभिः ६४ अध्यायः धर्मोसीत्यध्यायेस्तत्पंचकात्मकं शरीरं मन एकं येन स्वहंयो विद्यासहायो विधेकतन्मयस्तं स

शेषाश्चविबुधश्रेष्ठादैत्यदानवराक्षसाः नागाः सुपर्णागंधर्वाः सिद्धाराजर्षयश्चये ६० हव्यंकव्यंचसततंविधियुक्तंप्रयुंजते
कृत्स्नंतुतस्यदेवस्यचरणावुपतिष्ठति ६१ याः क्रियाः संप्रयुक्ताश्चएकांतगतबुद्धिभिः ताः सर्वाः शिरसादेवः प्रतिगृह्णा
तिवैस्वयं ६२ नतस्यान्यः प्रियतरः प्रतिबुद्धैर्महात्मभिः विद्यतेत्रिषुलोकेषुततोस्म्यैकांतिकंगतः ६३ इहैवचागतस्तेनविसृ
ष्टः परमात्मना एवंमेभगवान्देवः स्वयमाख्यातवान्हरिः आसिष्येतत्परोभूत्वायुवाभ्यांसहनित्यशः ६४ शौनकोमोक्षधर्मेषु
नारायणीये नरनारायणावूचतुः धन्योस्यनुगृहीतोसियत्तेदृष्टः स्वयंप्रभुः नहितंदृष्टवान्कश्चित्पद्मयोनिरपिस्वयं
१ अव्यक्तयोनिर्भगवान्दुर्दर्शः पुरुषोत्तमः नारदैतद्धिनौसत्यंवचनंसमुदाहृतं २ नास्यभक्तात्प्रियतरोलोकेकश्च
नविद्यते ततः स्वयंदर्शितवान्स्वमात्मानंद्विजोत्तम ३ तपोहितप्यतस्तस्ययत्स्थानंपरमात्मनः नतत्संप्राप्नुतेकश्चि
दृतेह्यावांद्विजोत्तम ४ याहिसूर्यसहस्रस्यसमस्तस्यभवेत्द्युतिः स्थानस्यसाभवेत्तस्यस्वयंतेनविराजता ५ तस्मा
दुत्तिष्ठतेविप्रदेवाद्विश्वभुवः पतेः क्षमाक्षमावतांश्रेष्ठययाभूमिस्तुयुज्यते ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्वोरणाविश्वंनीसुक्तंतचायम थैः १ २ ३ ४ ५ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५४५
545

तस्माद्विनिःसृतेदेवात्सर्वभूतहिताद्रसः आपोहितेनयुज्यंतेद्रवत्वंप्राप्नुवंतिच ७ तस्माद्देव[illegible]समुद्भूतंतेजोरूपगुणात्मकंयेनसं
युज्यतेसूर्यस्तेनालोकेविराजते ८ तस्माद्देवात्समुद्भूतः स्पर्शस्तुपुरुषोत्तमात् येनसंप्रयुज्यतेवायुस्तेनालोकान्निवासतो
९ तस्माद्विनिःसृतेशब्दः सर्वलोकेस्वरात्मकः आकाशेयुज्यतेयेनततस्तिष्ठत्यसंहतं १० तस्माद्विनिःसृतेदेवात्सर्वभूतगतं
मनः चंद्रमायेनसंयुक्तः प्रकाशगुणधारणः ११ संभूतोतस्माद्दकंनामतत्स्थानेवेदसंज्ञितं विद्यासहायोयत्रास्तेभगवानहव्य
कव्यभुक् १२ येहिनिष्कलुषालोकेपुण्यपापविवर्जिताः तेषांवैक्षेमगमध्वानंगच्छतोद्विजसत्तम १३ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५४५

आदित्यमंडलांतःस्थे नारायणे सम्यग्दृष्टिः पुरुषस्तदेकाग्रतया पायदा शरीरं स्वयं तन्मना विस्मरति तेन तदारभ्य सर्वांगीभवति । ततो आदित्यपुरुषाकारं म
नः क्रमेण पुरुषाकृतिं परित्यज्य अणुः स्थितमात्राकारेण तद्वदमात्राकारेण वा भवति एवं सूक्ष्मीकृतं मनः सकाराद्यर्थं विराजि अनिरुद्धाख्यं हंकारं प्र

सर्वलोकतमोहंता आदित्योद्वारमुच्यते आदित्यदग्धसर्वांगा अदृश्याः केनचित्क्वचित् १४ परमाणुभूता भूत्वा तु तं
देवं प्रविशंत्युत तस्मादपि च निर्मुक्ता अनिरुद्धतनौ स्थिताः १५ मनोभूतास्ततो भूत्वा प्रद्युम्नं प्रविशंत्युत प्रद्युम्नाच्चापि
निर्मुक्ता जीवं संकर्षणं ततः १६ विशंति विप्रप्रवराः सांख्या भागवतैः सह ततस्त्रैगुण्यहीनास्ते परमात्मानमंजसा
१७ प्रविशंति द्विजश्रेष्ठाः क्षेत्रज्ञं निर्गुणात्मकं सर्वावासं वासुदेवं क्षेत्रज्ञं विद्धि तत्वतः १८ समाहितमनस्काश्च
नियताः संयतेंद्रियाः एकांतभावोपगता वासुदेवं विशंति ते १९ आवामपि च धर्मस्य गृहे जातौ द्विजोत्तम रम्यां वि
शालामाश्रित्य तप उग्रं समास्थितौ २० ये तु ते देवदेवस्य प्रादुर्भावाः सुरप्रियाः भविष्यंति त्रिलोकस्य तेषां स्व
स्तीत्यथो द्विज २१ विधिना स्वेन युक्ताभ्यां यथापूर्वं द्विजोत्तम आस्थिताभ्यां सर्वकृच्छ्रं व्रतं सम्यगनुत्तमं २२ ॥

विशंत्येतानतरपि अनिरुद्धाकारतां परित्यज्य उकारार्थं सन्नात्मनि प्रद्युम्नाख्ये मनसि तत्रापि मकारार्थे अंतर्यामिणि संकर्षणाख्ये जीवे सुषुप्तपदा
र्थे प्रविशंति तमपि परित्यज्य चतुर्थेऽर्धमात्रार्थे शुद्धे ब्रह्मणि वासुदेवाख्ये महाकाशकल्पे घटाकाशवत्प्रविशंतीति १६ विशालां बदरीं २१

मो०
५४६
546

भगवद्वचनाद्राजन्स्तोत्रस्यापियथात्तयालनीयस्यविश्वस्यकल्याणंचिंतितंभवति २७ अध्यायः देवतानांकार्यमेतत्यादिप्रश्नज्ञानस्योत्तरमुक्तंविधिनोक्त

अवाभ्यामपिदृष्टस्त्वंश्वेतद्वीपेतपोधन समागतोभगवतासंकल्पंकृतवांस्तथा २३ सर्वंहिनोसंविदितंत्रैलोक्येसच
राचरे यद्भविष्यतिवृत्तंवावर्त्ततेवाशुभाशुभं सर्वंसतेकथितवान्देवदेवोमहामुने २४ वैशंपायनउवाच एतच्छ्रुत्वा
तयोर्वाक्यंतपस्युग्रेचवर्त्तते नारदः प्रांजलिर्भूत्वानारायणपरायणः २५ जजापविधिवन्मंत्रान्नारायणगतान्ब
हून् दिव्यंवर्षसहस्रंहिनरनारायणाश्रमे २६ अवसत्समहातेजानारदोभगवानृषिः तमेवाभ्यर्चयन्देवंनरना
रायणौचतौ २७ शांतिमोक्षधर्मेषुनारायणीये वैशंपायनउवाच कस्यचित्त्वथकालस्यनारदः परमेष्ठिजः दैवं
कृत्वायथान्यायंपित्र्यंचक्रेततः परं १ ततस्तंवचनंप्राहज्येष्ठोधर्मात्मनः प्रभुः कइज्यतेद्विजश्रेष्ठदैवेपित्र्येचकल्पिते
२ त्वयामतिमतांश्रेष्ठतन्मेशंसयथागमं किमेतत्क्रियतेकर्मफलंचास्यकिमिष्यते ३ नारदउवाच त्वयैतत्कथि
तंपूर्वंदैवंकर्त्तव्यमित्यपि दैवतंचपरोयज्ञः परमात्मासनातनः ४ ततस्तद्भावितोनित्यंयजेवैकुंठमव्ययं तस्माच्च ६
प्रसृतः पूर्वंब्रह्मालोकपितामहः ५ ममवैपितरंप्रीतः परमेष्ठ्यप्यजीजनत् अहंसंकल्पजस्तस्यपुत्रः प्रथमकल्पितः

फ़२ एम०
५४६

नत्नुतंयोदैवंपित्र्यंतथैवचेत्यस्योत्तरमाहकस्यचिदित्यर्थस्पष्टिना १४ ममापितरंप्रजापतिंब्रह्मापरमेष्ठीतिसंबंधः ६ ॥ ॥ ॥

नारदोहृदस्यपायात्यजापेतः सकाशात्पुनर्जन्मप्राप्तिर्नहरिरेवंशोक्ता नत्स्यब्रह्मणः नारायणविधोक्तं त्रिकेहृजातेश्रुतिस्मृतिष्वभिष्टा त्रादीनपुत्रानपितरोदेवा

यज्ञमिश्रैःपितृन्मोघोनारायणविधोक्तितः एवंस एवभगवान्मित्रमातापितामहः ८ इत्येतेपितरःयेनेषुतथानिःस्पञ्जगत्पतिः
श्रुतिश्चाप्यपराद्देवीपुत्राद्धिपितरोयजन् ९ वेदश्रुतिःप्रनष्टाचपुनरध्यापितासुतैः ततस्तेमंत्रदाःपुत्राःपितृत्वमुपपे
दिरे ९ नूनंसुरैस्तद्विदितंयुवयोर्भावितात्मनोः पुत्राश्चपितरश्चैवपरस्परमपूजयन् १० त्रीन्पिंडान्न्यसेवैपृथ्व्यांपू
र्वंदत्वाकुशानिति कथंतुपिंडसंज्ञांतेपितरोलेभिरेपुरा ११ नरनारायणावूचतुः इमांहिधरणींपूर्वंनष्टांसागरमेखलां ॥
गोविंदउज्जहाराशुवाराहंरूपमास्थितः १२ स्थापयित्वातुधरणींस्वस्थानेपुरुषोत्तमः जलकर्दमलिप्तांगोलोकका
र्यार्थमुद्यतः १३ प्राप्तेचाह्निककालेतुमध्यंदिनगतेरवौ दंष्ट्राविलग्नांस्त्रीन्पिंडान्विधूयसहसाप्रभुः १४ स्थापयामा
सवैपृथ्व्यांकुशानास्तीर्यनारद स्वात्मानमुद्दिश्यपित्र्यंचक्रेयथाविधि १५ संकल्पयित्वात्रीन्पिंडान्स्वेनैवविधि
नाप्रभुः आत्मगात्रोष्मसंभूतैः स्नेहगर्भैस्तिलैरपि १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अध्याय्यासुरैःसहयुद्धार्थंगतास्तत्रादिश्वेदेवपितानांनतेषांश्रुतिः प्रनष्टानप्रतिभातितेस्तेपुत्रेभ्यएववेदमधीतवंतस्ताव्यापिकायुराणांतरप्रसिद्धास्पष्टवि
ता ९ पूर्वंपृथ्व्यांकुशानदत्वातत्रपित्राद्युद्देशेनपिंडान्प्रदत्तवन्नितिसंबंधः १६

अहं हीति पितरः पितृत्व १८ विशेः शालग्रामइवपितॄणां मूर्तिः पिंडा एवेत्याह दंष्ट्राभ्यामिति २० पिता पितामहश्चेत्यादिना आत्मैव सर्वे विदुषे

मो०
५४७
547

प्रोक्ष्यापवर्गे देवेशः प्राङ्मुखः कृतवान्स्वयं मर्यादास्थापनार्थं च ततो वचनमुक्तवान् १७ वृषाकपिरुवाच अहं हि
पितरः स्रष्टुमुद्यतो लोककृत्स्वयं तस्य चिंतयतः सद्यः पितृकार्यविधीन्परान् १८ दंष्ट्राभ्यां प्रविनिर्धूता ममैते दक्षिणां दि
शं आश्रिता धरणीं पिंडास्तस्मात्पितर एव ते १९ त्रयो मूर्तिविहीना वै पिंडमूर्तिधरास्त्विमे भवंतु पितरो लोके मया सृष्टाः
सनातनाः २० पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः अहमेवात्र विज्ञेयस्त्रिषु पिंडे मूर्तिधरास्त्विमे भवंतु पितरो लोके
षु संस्थितः २१ नास्ति मत्तोऽधिकः कश्चित्को वाभ्यर्च्यो मया स्वयं को वा मम पिता लोके अहमेव पितामहः २२ पितामह
पिता चैव अहमेवात्र कारणं इत्येतदुक्त्वा वचनं देवदेवो वृषाकपिः २३ वराहपर्वते विप्र दत्वा पिंडान्सविस्तरान् आत्मा
नं पूजयित्वैव तत्रैवादर्शनं गतः २४ एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिंडसंज्ञिताः लभंते सततं पूजां वृषाकपिवचो य
था २५ ये यजंति पितॄन्देवान्गुरूंश्चैवातिथींस्तथा गाश्चैव द्विजमुख्यांश्च पृथिवीं मातरं तथा २६ कर्मणा
मनसा वाचा विष्णुमेव यजंति ते अंतर्गतः स भगवान्सर्वसत्त्वशरीरगः २७ समः सर्वेषु भूतेषु ईश्वरः सुखदुःखयो
: महान्महात्मा सर्वात्मा नारायण इति श्रुतः २८ शांतौ मोक्षधर्मेषु नारणपर्वणि ॥ ॥ ॥ ॥

शम०
५४७

सर्वमेवेति पितृप्रकारो दर्शितः २१ २२ २३ २४ २५ २६ २७ २८ २८ २८

श्रुत्वैतन्नारदो १० ११ अस्यतात्पर्यंसर्वभूतात्मकेविष्णौद्रोहमकुर्वाणेनपरमेश्वरःसम्यगाराधनीयइति ११ १२ १३

वैशंपायनउवाच श्रुत्वैतन्नारदोवाक्यंनरनारायणेरितं अत्यंतभक्तिमान्देवे एकांतित्वमुपेयिवान् १ प्रोष्यवर्ष
सहस्रंतुनरनारायणाश्रमे श्रुत्वाभगवदाख्यानंदृष्ट्वाचहरिमव्ययं २ हिमवंतंजगामाशुयत्रास्यस्वकआश्रमः
तावपिख्याततपसौनरनारायणावृषी ३ तस्मिन्नेवाश्रमेरम्येतेपतुस्तपउत्तमं त्वमप्यमितविक्रांतःपांडवा
नांकुलोद्वहः ४ पावितात्माद्यसंवृत्तःश्रुत्वेमामादितःकथां नैवतस्यापरोलोकोनायंपार्थिवसत्तम ५ कर्म
णामनसावाचायोद्विष्याद्विष्णुमव्ययं मज्जंतिपितरस्तस्यनरकेशाश्वतीःसमाः ६ योद्विष्याद्विबुधश्रेष्ठंदेवंना
रायणंहरिं कथंनामभवेद्द्वेष्यआत्मालोकस्यकस्यचित् ७ आत्माहिपुरुषव्याघ्रज्ञेयोविष्णुरितिस्थितिः यए
षगुरुरस्माकंऋषिर्गंधवतीसुतः ८ तेनैतत्कथितंतातमाहात्म्यंपरमात्मनः तस्माच्छ्रुतंमयाचेदंकथितंचतवा
नघ ९ नारदेनतुसंप्राप्तःसरहस्यःससंग्रहः एषधर्मोजगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप १० एवमेषमहान्
धर्मःसतेपूर्वंनृपोत्तम कथितोहरिगीतासुसमासविधिकल्पितः ११ कृष्णद्वैपायनंव्यासंविद्धिनारायणंप्रभु
वि कोह्यन्यःपुरुषव्याघ्रमहाभारतकृद्भवेत् धर्मान्नानाविधांश्चैवकोब्रूयात्तमृतेप्रभुं १२ ॥ ॥ ॥

मो० ५४८

548

१४ एतन्नुनिगुरवेहस्यन्तेय १६ सहीतिः सः नारायणः शमस्यनियमोनिग्रहस्तत्परः यमाः नियमाश्चपंचपंच अहिंसाद्यः सत्याद्यश्च १७
कृतधर्मः कृतयुगधर्मः सत्यादिः तद्दिष्टो १८ १९ चत्वारः वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाख्या आत्मनः तान्धारयतिसततया। पूर्वं

वर्तेनांतेमहायज्ञोयथासंकल्पितस्त्वया संकल्पितान्वमेधस्त्वंकृतधर्मश्चतत्ततः १४ सौतिरुवाच एतत्तुमहदा
ख्यानंकृत्सोपार्थिवसत्तमः ततोयज्ञसमाप्त्यर्थंक्रियाःसर्वाःसमारभत् १५ नारायणीयमाख्यानमेतत्तेकथि
तंमया। पृष्टेनशौनकाद्येनैमिषारण्यवासिषु १६ नारदेनपुरायद्वैगुरवेतुनिवेदितं ऋषीणांपाण्डवानांचशृ
ण्वतोः कृष्णभीष्मयोः १७ सहिपरमर्षिर्जगन्भुवनपतिः पृथुधरणीधरः श्रुतिविनयनिधिः शमनियम निधिश्चपमति
यमपरोद्विजवरसहितस्तवचभवतुगतिर्हरिरमरहितोसुरवधकरस्तपसांनिधिः सुमहतांयशसांचभाजनंम
धुकैटभहा कृतधर्मविदांगतिदोऽभयदोमखभागहरोस्तुशरणंसते १८ त्रिगुणोविगुणश्चतुरात्मधरः पू
र्तेष्टयोश्चफलभागहरः विदधातिनित्यमजितोतिबलोगतिमात्मगांसुकृतिनामृषीणां १९ तंलोकसाक्षि
णमजंपुरुषंपुराणंरविवर्णमीश्वरगतिंबहुशः प्रणमध्वमेकमनसोयतः सलिलोद्भवोपितमृषिंप्रणतः २०

वाप्यादिः इष्टमग्निहोत्रादिः आत्मगांप्रत्यक्तत्त्वगामिनींसलिलंउद्भवोयस्यनारायणस्यशेषशायीतंकर्णीवासुदेवं २० ॥

एम० ५४८

लोकस्याव्यक्तो ऽर्थो योनिः अमृतस्य मोक्षस्य पदं स्थानं परं परनीयेहेतुरारणमनुत्तंध्यातमितिपाठांतरं पतात्मभिर्निरुद्धचित्तैः २१ अध्यायः १६९
श्रुतं भगवतस्तस्येत्यादि हयशिरो हयग्रीवावतारस्य प्रयोजनं माहात्म्यं च प्रतिपादयति तस्मिन्नात्यर्थो रजस्तमोभ्यां वेदानष्टान्सिरो हित्वा यथा भवंतिस

स हि लोके योनिरमृतस्य पदं सूक्ष्मं परायणमचलं हि पदं तत्सांख्ययोगिभिरुदारधृतं बुधा ध्यायतात्मभिरिदं सनातनं
२१ शांतौ मोक्षधर्मेषु नारायणीये शौनक उवाच श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः जन्म धर्मगृहे चैव न
रनारायणात्मकं १ महावराहसृष्टा च पिंडोत्पत्तिः पुरातनी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः २ स त
था नः श्रुतो ब्रह्मन्कथ्यमानस्त्वयानघ यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ३ हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्
पूर्वे महोदधौ तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ४ किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा रूपं प्रभावं म
हतामपूर्वं धीमतां वर ५ दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसं तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ६ ८
एतन्नः संशयं ब्रह्मन्पुराणज्ञानसंभवं ७ कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन्पुण्यो
कथयता कथा ८ सूत उवाच कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितं जगौ यद्भगवान्व्यासो राज्ञः पारिक्षितस्य

त्वेनतुअथतः सम्यक्प्रकाशंतनइति हव्यकव्यभुजः मलविष्णु नारिलालकः अकारांतः शब्दः उदकपूर्वे शानकाणेमहोदधौ तत्समीपे
५ अपूर्वं प्रागदृष्टं अपूर्वं अद्भुतं ६ ७ २ ९

लोकस्याव्यक्तोरेर्योनिः अनन्तस्य मोक्षस्य पदं स्थानं। पदं पदनीयं हे उदारमनन्तं ध्यानमितिपाठान्तरं। यतात्मभिर्नियतचित्तैः २१ अध्यायः १६९
श्रुतं भगवतस्तस्येत्यादिरध्यायो हयग्रीवावतारस्य प्रयोजनं माहात्म्यं च प्रतिपादयति। तस्य तात्पर्यं रजस्तमो मधुकैटभौ वेदान्नष्टान्निरोहितान्यामंदीनिस

सहि लोके यो निरस्तस्तस्य पदं स तत्क्षयं परायणमचलं हि पदं तन्नाम्ना योगिभिरुदारवृत्तं बुध्यायतात्मभिरिदं सनातनं
२१ शान्तौ मोक्षधर्मेषु नारायणीये शौनक उवाच श्रुतं भगवतस्तस्य माहात्म्यं परमात्मनः जन्म धर्मगृहे चैव न
रनारायणात्मकं १ महावराहसृष्टा च पिण्डोत्पत्तिः पुरातनी प्रवृत्तौ च निवृत्तौ च यो यथा परिकल्पितः २ त
था च नः श्रुतो ब्रह्मन् कथ्यमानस्त्वयानघ यच्च तत्कथितं पूर्वं त्वया हयशिरो महत् ३ हव्यकव्यभुजो विष्णोरुदक्पू
र्वे महोदधौ तच्च दृष्टं भगवता ब्रह्मणा परमेष्ठिना ४ किं तदुत्पादितं पूर्वं हरिणा लोकधारिणा रूपं प्रभावं म
हतामपूर्वं धीमतां वर ५ दृष्ट्वा हि विबुधश्रेष्ठमपूर्वममितौजसं तदश्वशिरसं पुण्यं ब्रह्मा किमकरोन्मुने ६
एतन्नः संशयं ब्रह्मन् पुराणं ज्ञानसंभवं ७ कथयस्वोत्तममते महापुरुषनिर्मितं पाविताः स्म त्वया ब्रह्मन् पुण्याः ८
कथयता कथा ८ सूत उवाच कथयिष्यामि ते सर्वं पुराणं वेदसंमितं जगौ यद्भगवान् व्यासो राज्ञः पारिक्षितस्य

त्वेन तु अर्थतः सम्यक् प्रकाशं नत इति। हव्यकव्यभुजः मलविमुक्तारिस्वात्कः अकारान्तः शब्दः उदक्पूर्वे ईशानकोणे महोदधौ तत्समीपे
५ अपूर्वं प्रागदृष्टं अपूर्वं अद्भुतं ६ ८ २ ९

१० दर्शितवान् ततस्त्वश्वशिरोरूपं ११ वेदोविरहत्तोवेदाध्यायीविरहस्तमित्यादि किं सर्वं भगवल्लीलामात्रमिति पृष्टस्योत्तरं वक्ष्यन् तत्सत्वेन सृष्टि
मेवतावदुपक्रमते यत्किंचिदिहेति ईश्वरबुद्धिभिः ईश्वरसंकल्पमात्रैः १३ लयमाहभूतेति १५ व्यक्तोमहत्तत्वे मनोलीनं चेत्तु व्यक्तमपिअव्यक्ते
गुणसाम्यावस्थां गते सति पुरुषं ब्रह्मण्येव। पुंसि सर्वगते ब्रह्मणि लीने सति प्रलयावस्थायां १६ तम एवाभवत्सर्वं च विज्ञानं सर्वं लुप्तमित्यर्थः तम

स्तुत्वाश्वशिरसो मूर्तिं देवस्य हरिमेधसः उत्पन्नसंशयो राजा समेव समचोदयत् १० तमेनं पप्रच्छ यत्तद्दर्शितवान्ब्र
ह्मा देवं हयशिरोधरं किमर्थं तत्समभवत् तन्ममाचक्ष्व सत्तम ११ वैशंपायन उवाच यत्किंचिदिह लोके वै देहसत्वं विशांपते
सर्वं पंचभिराविष्टं भूतैरीश्वरबुद्धिभिः १२ ईश्वरो हि जगत्स्रष्टा प्रभुर्नारायणो विराट् भूतान्तरात्मा वरदः सगुणो निर्गुणोऽपि च
१३ भूतप्रलयमव्यक्तं शृणुष्व नृपसत्तम धरण्यामथ लीनायामप्सु चैकार्णवे पुरा १४ ज्योतिर्भूते जले चापि लीने
ज्योतिषि चानिले वायौ चाकाशसंलीने आकाशे च मनोनुगे १५ व्यक्ते मनसि संलीने व्यक्ते चाव्यक्ततां गते अव्यक्ते पु
रुषं याते पुंसि सर्वगतेऽपि च १६ तम एवाभवत्सर्वं न प्राज्ञायत किंचन तमसो ब्रह्म संभूतं तमोमूलामृतात्मकं १७ ॥

मसः सकाशात् ब्रह्म जगत्कारणं परव्योमाख्यमुत्पन्नं तमसः कुत उत्पन्नमित्याकांक्षायामाह तमोमूलामृतात्मकमिति अधिष्ठानमात्रात्मकं तु रगश्वर
ज्जुमात्रात्मकः तत्तमो मूलामृतं स्वाध्यस्ततमसा उपेतं सत्त्विश्वे भावाः सर्वरूपं संज्ञानामतद्दृत्तप्रपंचात्मकमित्यर्थः पौरुषी वैराजी १७ ॥ ॥

अनिरुद्धस्वरूपस्य महतो व्यक्तसंज्ञितो त्रयः १८ विद्या निर्विशेषचिन्मात्राकारो चेतो हरिः अप्सु निर्विशेषब्रह्मणि शयनं अप्सु चकार नाम १९ सर्ववि

ततः स्वभावसंज्ञातं पौरुषीं तनुमाश्रितं सोऽनिरुद्ध इति प्रोक्तस्तत्प्रधानं प्रचक्षते १८ तदव्यक्तमिति ज्ञेयं त्रिगुणं नृपसत्तम वि
द्यासहायवान्देवो विष्वक्सेनो हरिः प्रभुः १९ अप्स्वेव शयनं चक्रे निद्रायोगमुपागतः जगतीश्चिन्तयन्तत्र शिचित्रां बहुगु
णोद्भवां २० तस्य चिन्तयतः सृष्टिं महानात्मगुणः स्मृतः अहंकारस्ततो जातो ब्रह्मा स तु चतुर्मुखः २१ हिरण्यगर्भो भग
वान्सर्वलोकपितामहः पद्मोऽनिरुद्धात्संभूतस्तदा पद्मनिभेक्षणः २२ सहस्रपत्रे द्युतिमानुपविष्टः सनातनः ददृशेऽद्भु
तसंकाशो लोकानापोमयान्प्रभुः २३ सत्त्वस्थः परमेष्ठी स ततो भूतगणान्सृजन् पूर्वमेव च पद्मस्य पत्रे सूर्यांशुसप्रभे
२४ नारायणकृतौ बिन्दू अपामास्तां गुणोत्तरौ तावपश्यत्स भगवाननादिनिधनोऽच्युतः २५ एकस्तत्राभवद्बिन्दुर्म
ध्वाभो रुचिरप्रभः स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया २६ कठिनस्त्वपरो बिन्दुः कैटभो राजसस्तु सः तावभ्यधावतां
श्रेष्ठौ तमोरजगुणान्वितौ २७ बलवन्तौ गदाहस्तौ पद्मनालानुसारिणौ ददृशातेऽरविन्दस्थं ब्रह्माणममितप्रभं २८
सृजन्तं प्रथमं वेदांश्चतुरश्चारुविग्रहान् ततो विग्रहवन्तौ तौ वेदान्दृष्ट्वासुरोत्तमौ २९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नं१

दिहृपो जगतः सृष्टिं चिन्तयन्नवरुः स्वां प्रज्ञां योगे परनिद्रे स्मरणं कुर्वन् २० २१ पद्मा ब्रह्मोऽनिरुद्धाहंकारतत्त्वसंभूतो आविर्भूतः ब्रह्मा २२ रुपद्मस्य पत्रै
कदेशे २३ २४ २५ २६ २७ २८ २९ ॥

२६ रजस्तमोभ्यामभिभूते नष्टज्ञाने रीश्वरस्य च जपध्यानादीनां ज्ञानलाभार्थमनुसरणीयः स्मा शोयनाह श्रीनमस्तेऽति २८ तुभ्यं नवलोकधाम

महसा जगद्धेतुर्वेदान्ब्रह्मणः पश्यतस्तदा अथ तौ दानवश्रेष्ठौ वेदान्गृह्य सनातनान् ३० रसां विविशतुस्तूर्णमुदक्पूर्वे
महोदधौ ततो हृतेषु वेदेषु ब्रह्मा कश्मलमाविशत् ततो वचनमीशानं प्राह वेदैर्विनाकृतः ३१ ब्रह्मोवाच वेदा मे परमं चक्षु
र्वेदा मे परमं बलं वेदा मे परमं धाम वेदा मे ब्रह्म चोत्तमं ३२ मम वेदा हृताः सर्वे दानवाभ्यां बलादितः अंधकारा हि मे लोका जा
ता वेदैर्विनाकृताः ३३ वेदानृते हि किं कुर्यां लोकानां सृष्टिमुत्तमां अहो बत महद्दुःखं वेदनाशनजं मम ३४ प्राप्त
दुनोति हृदयं तीव्रं शोकपरायणं को हि शोकार्णवे मग्नं मामितो ध समुद्धरेत् ३५ वेदांस्तानानयेन्नष्टान्कस्य चाहं
प्रियो भवे इत्येवं भाषमाणस्य ब्रह्मणो नृपसत्तम ३५ हरेः स्तोत्रार्थमुद्भूता बुद्धिर्बुद्धिमतां वर ततो जगौ परं जप्यं प्रांजा
लि प्रग्रहः प्रभुः ३६ ब्रह्मोवाच ॐ नमस्ते ब्रह्महृदय नमस्ते मम पूर्वज लोकाद्य भुवनश्रेष्ठ सांख्ययोगनिधे प्रभो ३०
व्यक्ताव्यक्तकराचिंत्य क्षेमं पंथानमास्थित विश्वभुक्सर्वभूतानामंतरात्मन्नयोनिज अहं प्रसादजस्तुभ्यं लोकधामस्वय
ंभुवः ३८ ॥ ॥ ॥

प्रकाशकः सचोसोरवयंप्रस्वतस्य ३८ ३९ ३७ ३९ ३९ ॥ ॥

त्वन्नाम इति । न नुज्ञानमप्रीतिं प्रयस्य वैराग्यपरिजनगसेनेः ऐश्वर्यं चैव धर्मश्च सह सिद्धं चतुष्टयमिति स्मृतास सहायमीक्षां चेक्रीयन्मन्तृन्मन्ना । मिकस्मात्तु विभेमी
तिकस्माद्धमेष्यत द्वितीयाहे भगंयम भवतीति स्कस्तानन्द्राध्येण च ब्रह्मणः स्वतः सिद्धज्ञानलमुक्तं । सति च ज्ञाने जन्मान्तरं नास्तीति कथं तत्सप्तजन्मानु
चिन्ते । अभ्युपगमे तत्त्वज्ञानं सिद्धज्ञानस्यैव फलं पञ्चतो व्यर्थे मोक्षधर्मान्वाख्यानमिति चेत अत्र ब्रूमः । अत्रस्य हंकाराद्युत्पन्नस्य चतुर्मुखस्य स्वस्य वैराजरूपंस
वं नामरूपात्मकमनुसंदधानो नामन्मे नयद्यायघस्मकाशनेन त्वं दैवीसन्मिति तावेति वैराजानि जन्मानीति । स्थूलप्रपंचात्मकं मानसंभोगहारामनस्त्विक

त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितं चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चासीत्पुरातनं त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत्
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो नासिक्यं चापि मे जन्म त्वत्तः पंचममुच्यते अंडजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितं
इदं च सप्तमं जन्म पद्मजन्मेति वै प्रभो सर्गे सर्गे ह्यहं पुत्रस्तव त्रिगुणवर्जितं । ४० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रथमं वैराजजन्म । रूपप्रपंचात्मकं चाक्षुषं त्वत्तोपि वाद्यत्वात् द्वितीयं । वचनमात्रोपस्थापितमेरुस्वर्गाद्यात्मकं त्वत्तोपि वाद्यत्वात्तृतीयं । श्रवणभोग्य
त्वपाः शब्दराशेरुपस्थापको वेदात्मा नामप्रपंचस्त्वत्तोपि वाद्यत्वाच्चतुर्थं । नासत्यमिति । अश्विदेवसघ्राणजं तन्मयं गंधप्रपंचात्मकं नासोऽपूर्व
कल्पस्मारकत्वात्तत्तोपि विहितत्वात्पंचमं । अंडजं ब्रह्मांडं तद्दर्शनसंस्कारजं वासनात्मकं स्वाप्नप्रपंचमयं त्वत्तोपि वाद्यत्वात्षष्ठं त्वत्तोपि वाद्यपद्य
ते गम्यत इति वा पाद्मं सर्वप्रसिद्धं वासनोद्बोधकं कारणात्मकमिदं सप्तमं । इतोपि वाद्यत्वं शुद्धचिन्मात्रोऽष्टमः सर्वेषु कार्येष्वनुगतत्वात्पितामह
च त्वत्त एवेत्येवकार्यसप्तकरूपेणाभासमानत्वात्सुत्वोस्मीत्याह सर्गे सर्गे इति ४० ॥ ८२ ॥ ॥
मा १

मो०
५५१

प्रधानंमुख्योगुणःसत्वेतेनकल्पितः सृष्टुसत्वमयशरीरस्यत्वे: ४३ यतोवेदचक्षुरहंअतःवेद्यातिगःकालजित् ४५ अध्यायशेषःसहायः ५०५१

ततेप्रिपो२

प्रथमः पुंडरीकाक्षप्रधानगुणकल्पितः त्वमीश्वरःस्वभावश्चकर्मचंदंस्वयंभुवः ४१ त्वयाविनिर्मितोहंवैवेदचक्षुर्वे
योतिगः त्वमेवेदास्तत्रातश्चक्षुरंधोजातोस्मिजागृहि ४२ दत्वचक्षूंषिममप्रियोसिमे त्वंभक्ततः सभगवान्पुरुषः स
र्वतोमुखः ४३ ततोनिद्रामथत्यक्त्वाचेदकार्यार्थमुद्यतः ऐश्वर्येणप्रयोगेनद्वितीयांतनुमास्थितः ४४ सुनासिकेन
कायेनभूत्वाचंद्रप्रभस्तदा कृत्वाहयशिरः शुभ्रंवेदानामालयंप्रभुः ४५ तस्यमूर्द्धासमभवद्द्यौः सनक्षत्रतारका
: केशाश्चास्याभवन्दीर्घारवेरंशुसमप्रभाः ४६ कर्णावाकाशपाताले ललाटंभूतधारिणी गंगासरस्वतीश्रो
ण्यौभ्रुवावास्तांमहोदधी ४७ चक्षुषीसोमसूर्यौतेनासासंध्यापुनःस्मृता ॐकारस्त्वथसंस्कारोविद्युज्जि
ह्वाचनिर्मिता ४८ दंताश्चपितरोराजन्सोमपाइतिविश्रुताः गोलोकोब्रह्मलोकश्चओष्ठावास्तांमहात्मनः
४९ ग्रीवाचास्याभवद्राजन्कालरात्रिर्गुणोत्तरा एतद्धयशिरःकृत्वानानामूर्तिभिरावृतं ५० अंतर्दधौसविश्वे प्रो०२
विवेशचरसांप्रभुः रसांपुनःप्रविष्टश्चयोगंपरममास्थितः ५१ शैक्ष्यंस्वरंसमास्थायउँइत्यप्रासृजत्स्वरं स
स्वरःसानुनादीचसर्वगःस्निग्धएवच ५२ ॥

551

रामं०
५५१

क्रि१

वभूवांतर्महीभृतः सर्वभूतगुणोत्थितः ततस्तावसुरौ रूत्वा वेदान्समयबंधनात् ५३ रसातलेविनिःक्षिप्य यतः शार्ङ्गस्ततो द्रुतो र
तस्मिन्नंतरेराजन्देवोहयशिरोधरः ५४ जग्राहवेदानखिलान्रसातलगतान्हरिः प्रादाच्चब्रह्मणेभूयस्ततः स्वांप्रकृतिंगतिः
५५ स्थापयित्वाहयशिरउदकपूर्वेमहोदधौ वेदानामालयंचापिवभूवाश्वशिरास्ततः ५६ अथकिंचिदपश्यंतौदानवौम
धुकैटभौ पुनराजग्मतुस्तत्रवेगितौपश्यतांचतौ ५७ यत्रवेदाविनिक्षिप्तास्तत्स्थानंशून्यमेवच ततउत्तममास्थायवेगंवलव
तांवरौ ५८ पुनरुत्तस्थतुःशीघ्रंरसानामालयात्तदा ददृशातेचपुरुषंतमेवादिकरंप्रभुं ५९ श्वेतंचंद्रविशुद्धाभमनिरुद्धत
नौस्थितं भूयोप्यमितविक्रांतंनिद्रायोगमुपागतं ६० आत्मप्रमाणरचितेअपामुपरिकल्पिते शयनेनागभोगाढ्येज्वालामा
लासमावृते ६१ निःकल्मषेणसत्वेनसंपन्नंरुचिरप्रभं तंदृष्ट्वादानवेंद्रौतौमहाहासममुंचतां ६२ ऊचतुश्चसमाविष्टौरज
सातमसाचतौ अयंसपुरुषःश्वेतःशेतेनिद्रामुपागतः ६३ अनेननूनंवेदानांकृतमाहरणंरसात् कस्यैषकोनुखल्वेषकिंच
स्वपितिभोगवान् ६४ इत्युच्चारितवाक्यौतौवोधयामासतुर्हरिं युद्धार्थिनौहिविज्ञायविवुधःपुरुषोत्तमः ६५ निरीक्ष्यचा
सुरेंद्रौतौततोयुद्धेमनोदधे अथयुद्धंसमभवत्तयोर्नारायणस्यवै ६६ रजस्तमोविष्टतनूतावुभौमधुकैटभौ ब्रह्मणापचितिंकु
र्वन्जघानमधुसूदनः ६७ ततस्तयोर्वधेनाशुवेदापहरणेनच शोकापनयनंचक्रेब्रह्मणःपुरुषोत्तमः ६८ ॥ ॥म

मो०
५५२
552

ततः परिवृतो ब्रह्मा हरिणा वेदसत्कृतः निर्ममे स ततो लोकान्कृत्स्नान्स्थावरजंगमान् ६९ दत्वा पितामहायाग्र्यां मतिं
लोकविसर्गिकीं ततैवांतर्दधे देवो यत एवागतो हरिः ७० तौ दानवौ हरिर्हत्वा कृत्वा हयशिरस्तनुं पुनः प्रवृत्तिधर्मार्थं ता
मेव विदधे तनुं ७१ एवमेव महाभागो बभूवाश्वशिरा हरिः पौराणमेतत्प्रख्यातं रूपं वरदमैश्वरं ७२ यो ह्येतद्ब्राह्मणो नि
त्यं शृणुयाद्धारयीत वा न तस्याध्ययनं नाशमुपगच्छेत्कदाचन ७३ आराध्य तपसोग्रेण देवं हयशिरोधरं पंचालेन क्रमः प्रा
प्तो देवेन पथि देशितः ७४ एतद्धयशिरो राजन्नाख्यानं तव कीर्तितं पुराणं वेदसमितं यन्मां त्वं परिपृच्छसि ७५ यां यामिच्छेत्त
नुं देवः कर्तुं कार्यविधौ क्वचित् तां तां कुर्याद्विकुर्वाणः स्वयमात्मानमात्मना ७६ एष वेदनिधिः श्रीमानेष वै तपसो निधिः
एष योगश्च सांख्यं च ब्रह्म चाग्र्यं हरिर्विभुः ७७ नारायणपरा वेदा यज्ञा नारायणात्मकाः तपो नारायणपरं नारायणपरा गतिः
७८ नारायणपरं सत्यमृतं नारायणात्मकं नारायणपरो धर्मः पुनरावृत्तिदुर्लभः ७९ प्रवृत्तिलक्षणश्चैव धर्मो नारायणा
त्मकः नारायणात्मको गंधो भूमौ श्रेष्ठतमः स्मृतः ८० अपां चापि गुणा राजन्रसा नारायणात्मकाः ज्योतिषां च परं रूपं
स्मृतं नारायणात्मकं ८१ नारायणात्मकश्चापि स्पर्शो वायुगुणः स्मृतः नारायणात्मकश्चैव शब्द आकाशसंभवः रा० ५५२
८२ मनश्चापि ततो भूतमव्यक्तगु॥ ॥ ॥

णाल्लक्षणं नारायणपरः कालोऽस्मिन्निमिषामयनं च यत् ८३ नारायणपरा कीर्त्तिर्ह्रीश्च लक्ष्मीश्च देवता नारायणपरं सांख्यं यो
गो नारायणात्मकः ८४ कारणं पुरुषो येषां प्रधानं चापि कारणं स्वभावश्चैव कर्माणि दैवं येषां च कारणं ८५ अधिष्ठानं तथा कर्त्ता
करणं च पृथग्विधं विविधा च तथा चेष्टा दैवं चैवात्र पंचमं ८६ पंचकारणसंख्यातो निष्ठा सर्वत्र वै हरिः तत्त्वं जिज्ञासमानानां हेतुभिः
सर्वतोमुखैः ८७ तत्त्वमेको महायोगी हरिर्नारायणः प्रभुः ब्रह्मादीनां सलोकानामृषीणां च महात्मनां ८८ सांख्यानां यो
गिनां चापि यतीनामात्मवेदिनां मनीषितं विजानाति केशवो न तु तस्य ते ८९ ये के चित्सर्वलोकेषु दैवं पित्र्यं च कुर्वते दानानि
च प्रयच्छंति तप्यंते च तपो महत् ९० सर्वेषामाश्रयो विष्णुरैश्वरं विधिमास्थितः सर्वभूतकृतावासो वासुदेवेति चोच्यते ९१

मो० ५५३

553

श्री

८३ अध्यायः यांत्येतानिवृत्तस्मरणाः सप्तजन्मान्तमुक्तानिमानसंवाचिकंकायिकंवाचिकंश्रावणंनामसंकीर्तनंजपार्द्वंत्रेचेतितातेपरब्रह्मस्मरणाः स्वरूपाणितेषांम
कोपाप्तिमतिद्वारचरमसत्तत्वेयमध्यायस्यारम्भतेश्रेहोसैकांतिनोमित्यादिसर्वोनसप्तविधब्रह्मस्मरणाः यस्तापासकानसमस्तोपासकोस्य १ दृष्टंध

अयंहिनिसः परमोमहीधर्महाविभूतिर्गुणवर्जितात्मकः गुणैश्चसंयोगमुपैतिशीघ्रंकालोयथर्तावृतुसंप्रयुक्तः ८१ नैवास्य
विंदंतिगतिंमहात्मनोनचागतिंकश्चिदिहानुपश्यति ज्ञानात्मकाः संतिहियमहर्षयः पश्यंतिनित्यंपुरुषंगुणाधिकं ८२
शांतौमोक्षधर्मेषुना रायणीये जनमेजयउवाच अहोह्येकांतिनः सर्वान्प्रीणातिभगवान्हरिः विधिप्रयुक्तांपूजांचगृह्णा
तिभगवान्स्वयं १ येतुदग्धेंधनालोकेपुण्यपापविवर्जिताः तेषांत्वयाभिनिर्दिष्टापारंपर्यागतागतिः २ चतुर्थ्यांचैवतेगत्यां
गच्छंतिपुरुषोत्तमंएकांतिनस्तुपुरुषागच्छंतिपरमंपदं ३ नूनमेकांतधर्मोयंश्रेष्ठोनारायणप्रियः अगत्वागतयस्तिस्रो
यान्तिपदंसमव्ययंहरिं ४ सहोपनिषदान्वेदान्येविप्राः सम्यगास्थिताः पठंतिविधिमास्थायेयेचापियतिधर्मिणः ५ ॥ ॥

नाः नष्टवासनाः पारंपर्यागतांगुरुसंप्रदायागतागतिर्ज्ञानं २ चतुर्थ्यांअनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणानपेक्ष्यचतुर्थ्यांवासुदेवारख्यायां। हरिभक्तानांवि राम० ५५३
शेषमाह। एकांतिनस्तुइतिएकांतिनो निष्कामभक्ताः गतयः गतीः अनिरुद्धादीनत्रीनअनुपास्यैववासुदेवंगच्छंतीत्यर्थः ३ जायैकेप्योविपु
क्तानांश्रेष्ठांगतिमाहसहेति ४

गतिः१

७ अगतिः गतिसूनो ज्ञानधर्मः गतिमान् उपासनाधर्मः ८ सामवेदेन सामवेदोक्तं तत्त्वमसीतिवाक्यं यथाऽधिकारिणः ज्ञानजनकं एवं वेदस्य धर्मोपि श्र
मादिमतां सद्यः कैवल्यहेतुरित्यर्थः। तथाच योगशास्त्रे तीव्रवैराग्यवतां आसन्नसमाधिलाभ अस्तु समध्याधिमात्रत्वात् ततोपि विशेष इति सूत्र

तेभ्योविशिष्टांजानामिगतिमेकांतिनांनरणां केनैषधर्मः कथितोदेवेन ऋषिणापिवा ५ एकांतिनां च का चर्या कदा चोत्पा
दिता विभो एतन्मे संशयं छिन्धि परं कौतूहलं हि मे ६ वैशंपायन उवाच समुपोढेष्वनीकेषु कुरुपाण्डवयोर्मृधे अर्जुने विम
नस्के च गीता भगवता स्वयं ७ आगतिश्च गतिश्चैव पूर्वं ते कथिता मया गहनो ह्येष धर्मो वै दुर्विज्ञेयोऽकृतात्मभिः ८ सं
मितः सामवेदेन पुरैवादियुगे कृतः धार्यते स्वयमीशेन राजन्नारायणेन च ९ एतमर्थं महाराज पृष्टः पार्थेन नारदः ऋ
षिमध्ये महाभागः शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः १० गुरुणा च ममाप्येष कथितो नृपसत्तम यथा तु कथितं तत्र
नारदेन तथा शृणु ११

अतिमात्रतीव्रवैराग्यवतां आसन्नतमः समाधि लाभ इत्युक्त्वा ईश्वरप्रणिधानाद्वा इति ईश्वरप्रणिधानस्य सर्वाधिक्यमुच्यते इत्येतेन महादेवेन
९ १० ११

ते५१

मो० ५५४ पद्मासीदिति। अत्र मानसादीनां समानां पूर्वपूर्वस्मिन्नुत्तरेषां सर्वेषामनुगमोस्तिन्नतूत्तरस्मिन्पूर्वपूर्वस्य कारणं हि कार्येनुगतं न तु कार्यं स्वकारणेनुगमोस्तीति प्र
सिद्धं लोके। तत्र मानसं नाम स्थूलं समित्कुशाक्षतगंधपुष्पधूपदीपाद्युपकरणं शालग्रामप्राग्राणाद्दिप्रतिमालंबनेनैवपित्र्यं च धर्मं नारायणोनोपदिदेश फेन
पाद्येनानुवर्तने इति श्लोकत्रयार्थः। अयं भावः। अग्न्यर्कजलशालग्रामप्रतिमादिषु स्थूलालंबनेन पुरश्चरणेन रतये दीर्घकालोपादूलितादृष्टं
दृष्टोपासीनस्य अग्न्यादीनां चेतनत्वं दृष्टिगोचरं भवति। तत्र हि तत्त्वमस्यत्र दृष्टिमिव सर्पः सम्यग्निरीक्ष्यमाणो लीयते रज्जुश्च प्रकाशते तद्वदिहाप्यग्न्या

पद्मासीन्मानसंजन्मनारायणमुखोद्गतं ब्रह्मणः पृथिवीपालतत्रनारायणः स्वयं १२ तेनधर्मेणकृत
वान्दैवंपित्र्यंचभारत फेनपाऋषयश्चैवतंधर्मंप्रतिपेदिरे १३ वैखानसाः फेनपेभ्योधर्ममेतंप्रपेदिरे
वैखानसेभ्यः सोमस्तुततः सोन्तर्दधेपुनः १४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दीनां तीव्राभिनिवेशेन निरीक्ष्यमाणानां जाड्यं लीयते चैतन्यं च प्रकाशते। सेयं महाविदेहा नाम धारणा यां प्रकृत्य योगसूत्रकृता बहिरकल्पिता वृत्ति
र्महाविदेहा ततः प्रकाशावरणक्षय इति देहविस्मरणासक्त्या वाह्याकारावृत्तिः सा कल्पिता। अन्या कल्पिता। अस्याः सिद्धावपामेव प्रतिमादीनां एम० ५५४
जाड्यं तिरोधीयते नान्यथा। न हि दूरेण तेन चैतन्यं परिच्छिद्यते धर्मस्तत्त्वेवेक्षणेन प्रविलापनीयस्तेन तत्त्वीयमाने संप्रकाशते। यस्तु ह्यशरीरे यथोदर्ये जीवेन
च दृष्टान्तस्यापि सविशेषत्वमेव प्रविलाप्य निर्विशेषस्त्रचिन्मात्रात्मनातिष्ठेदिति १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ता२

यदासीच्चाक्षुषमिति। चाक्षुषं चक्षुर्ग्राह्यं तेजः सूर्यादिरश्मिरूपं तत्र निविष्टं नरं सूक्ष्मं भास्वरं ध्यायतः कालेन प्रत्यक्षमिव नरमतलं विशेषरूपे दृष्टिं धारयतो पि पूर्ववद्देहविस्म
रणे सति तेनैव विश्वरूपं प्रकाशते तेन तन्निवन्मात्रमिति द्वितीयो योगप्रकारः। एतौ द्वौ बाह्यालंबनौ योगौ। १७ अंतरालंबनेन तृतीयमाह। तृतीयमिति। वाचिकं वा

यदासीच्चाक्षुषं जन्म द्वितीयं ब्रह्मणो नृप तत्रापितामहेनैव सोमाद्धर्मः परिष्कृतः १५ नारायणात्मको राजन् रुद्राय प्रददौ च तं ततो यो
गस्थितो रुद्रः पुरा कृतयुगे नृप १६ वालखिल्यानृषीन्सर्वान्धर्ममेतमपाठयत् अंतर्दधे ततो भूयस्तस्य देवस्य मायया १७ तृ
तीयं ब्रह्मणो जन्म यदासीद्वाचिकं महत् तत्रैष धर्मः संभूतः स्वयं नारायणान्नृप १८ सुपर्णो नाम तमृषिः प्राप्तवान्पुरुषोत्तमात् त
पसा वै सुतप्तेन दमेन नियमेन च १९ त्रिः परिक्रांतवानेतत्सुपर्णो धर्ममुत्तमं यस्मात्तस्माद्व्रतं ह्येतत्त्रिसौपर्णमिहोच्यते २०
ऋग्वेदपाठपठितं व्रतमेतद्धि दुश्चरं सुपर्णाच्चाप्यधिगतो धर्म एष सनातनः २१ वायुना द्विपदां श्रेष्ठ कथितो जगदायुषा वा
योः सकाशात्प्राप्तश्च ऋषिभिर्विघसाशिभिः २२ तेभ्यो महोदधिश्चैव प्राप्तवान्धर्ममुत्तमं अंतर्दधे ततो भूयो नारायणसमाहितः २३

द्विर्वर्णमंत्रार्थचिंतनपूर्वकं जपं तत्रापि मातृकास्मरणमतीत्य मंत्रार्थमात्रं ध्यायतस्तदाकारायां चित्तवृत्तौ पुनः पूर्ववद्देहविस्मृत्याधिगमद्वारा चिन्मात्रे रोधावस्थानं
१८ त्रिः परीः क्रांतवान्त्रिराववर्तितवान्। मत्स्यहमिति शेषः २० ऋग्वेदपाठपठितं त्रिसौपर्णं चतुष्कपर्दा युवतिः सुपेशा इत्यादि सुपर्णलिंगकं मंत्रत्रयं २१
२२ २३

मो०
५५५

555

पा १

यदाभूयइति श्रवणाजा श्रनाहृतध्वनिरूपा एतेदेवनादब्रह्मंहेसोपनिषत्लामिहूं २४ तदुपासनं जगत्सृष्ट्यादिसामर्थ्यंभवतीत्याहस्त्रेथेति ३० ३१ ३२ ३६

यदाभूयः श्रवणाजासृष्टिरासीन्महात्मनः ब्रह्मणः पुरुषव्याघ्रतत्तेकीर्त्तयतः शृणु २४ जगत्स्रष्टुमनादेवोहरिर्नारायणः स्वयंचिं
तयामासपुरुषंजगत्सर्गकरंप्रभुं २५ अथचिंतयतस्तस्यकर्णाभ्यांपुरुषः स्मृतः प्रजासर्गकरोब्रह्मातमुवाचजगत्पतिः २६
सृजप्रजाः पुत्रसर्वामुखतः पादतस्तथा श्रेयस्तवविधास्यामिबलंतेजश्चसुव्रत २७ धर्मंचमत्तोगृह्णीष्वसात्वतंनामनामतः
तेनसृष्टंकृतयुगंस्थापयस्वयथाविधि २८ ततोब्रह्मानमश्चक्रेदेवायहरिमेधसे धर्मंचाग्र्यंसजग्राहसरहस्यंससंग्रहं २९
आरण्यकेनसहितंनारायणमुखोद्भवं उपदिश्यततोधर्मंब्रह्मणेमिततेजसे ३० तंकार्त्तयुगधर्माणंनिराशीः कर्मसंज्ञितं
जगामतमसः पारंयत्राव्यक्तंव्यवस्थितं ३१ ततोथवरदोदेवोब्रह्मालोकपितामहः असृजत्सततोलोकान्कृत्स्नान्स्थावरजं
गमान् ३२ ततः प्रावर्त्ततत्तदाआदौकृतयुगंशुभं ततोहिसात्वतोधर्मोव्याप्यलोकानवस्थितः ३३ तेनैवाद्येनधर्मेण
ब्रह्मालोकविसर्गकृत् पूजयामासदेवेशंहरिंनारायणंप्रभुं ३४ धर्मप्रतिष्ठाहेतोश्चमनुंस्वारोचिषंततः अध्यापयामा
सतदालोकानांहितकाम्यया ३५ ततः स्वारोचिषः पुत्रंस्वयंशंखपदंनृप अध्यापयत्पुराव्यग्रः सर्वलोकपतिर्विभुः ३६ ॥

शां०
५५५

३८ नासत्येजन्मनीतिनासत्येतिपूर्वोक्तरीत्याऽविधसंचितसारसादिसंविदांप्रागुक्तानामुपलक्षणं। अनाहतध्वनिं श्रुत्वैकाग्र्याभावेपिगुरूक्तयुक्त्यास्फुरतीतं
धादिसंविदस्तुचित्तवैयग्र्यश्रवणेनस्फुरंतीतिपूर्वस्मात्सूक्ष्माः तत्रापिगंधांशस्तुक्ताःसचिन्मात्रेस्थैर्यमितियोगः ४३ अंडजेजन्मनिसत्त्वात्मनि। अत्रधारणा

६३

ततः शंखपदश्चापिपुत्रमात्मजमौरसं दिशांपालंसुवर्णाभमध्यापयतभारत ३८ सोंतर्दधेततोभूयः प्राप्तेत्रेतायुगेपुनः
नासत्येजन्मनिपुराब्रह्मणः पार्थिवोत्तम धर्ममेतंस्वयंदेवोहरिर्नारायणः प्रभुः ३९ उज्जगारारविंदाक्षोब्रह्मणः पश्यतस्त
दा सनत्कुमारोभगवांस्ततः प्राधीतवान्नृप ४० सनत्कुमारादपिचवीरणोवैप्रजापतिः कृतादौकुरुशार्दूलधर्ममेतमधीत
वान् ४१ वीरणश्चाप्यधीत्यैनंरैभ्यायमुनयेददौ रैभ्यः पुत्रायशुद्धायसुव्रतायसुमेधसे ४२ कुक्षिनाम्नेथप्रददौ
दिशांपालायधर्मिणे ततोप्यंतर्दधेभूयोनारायणमुखोद्भवः ४३ अंडजेजन्मनिपुनर्ब्रह्मणोहरियोनये एषधर्मः स
मुद्भूतोनारायणमुखात्पुनः ४४ गृहीतोब्रह्मणाराजन्प्रयुक्तश्चयथाविधि अध्यापिताश्चमुनयोनाम्नाबर्हिषदो
नृप ४५ बर्हिषद्भ्यश्चसंक्रांतः सामवेदांतगंद्विजं ज्येष्ठंनामाभिविख्यातंज्येष्ठसामव्रतोहरिः ४६ ज्येष्ठाच्चाप्यनुसं
क्रांतोराजानमविकंपनं अंतर्दधेततोराजन्नेषधर्मःप्रभोर्हरेः ४७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

योसिद्धयोऽहंब्रह्मास्मीतिवाक्यश्रवणमात्रात्कृतकृत्योनेतिननिर्विकल्पापेक्षायीत्यर्थंसर्वापेक्षयाश्रेयान् ४७ ४० ४० ॥

मो०
५५६

556

यदिदंसप्तममीति। अंतर्यामिरूपंजन्म।दृढमेवसमुपोद्बृंहणीकेषुदृष्टमादिनाउपक्रांतंगीतायामुक्तमितिप्रत्यभिज्ञानार्थंइमंविवस्वतेयोगंप्रोक्तवान
हमव्ययंविवस्वान्मनवेप्राहमनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीदितितत्रसर्वंशक्तीत्येनेनद्रढयतिविवस्वानजगृहेततइत्यादिना ५६ एकव्यूहेति अत्रानिरुद्धस्व

यदिदंसप्तमंजन्मपद्मजंब्रह्मणोनृप तत्रैषधर्मःकथितःस्वयंनारायणेनह ४८ पितामहायशुद्धाययुगादौलोककारिणे
पितामहश्चदक्षायधर्ममेतंपुराददौ ४९ ततोज्येष्ठेतुदौहित्रेप्रादाद्दक्षोनृपोत्तम आदित्येसवितुर्ज्येष्ठेविवस्वानजगृहेत
तः ५० त्रेतायुगादौचततोविवस्वान्मनवेददौ मनुश्चलोकभूत्यर्थंसुतायेक्ष्वाकवेददौ ५१ इक्ष्वाकुनाचकथितोव्याप्यलो
कानवस्थितः गमिष्यतिक्षयांतेचपुनर्नारायणंनृप ५२ यतीनांचापियोधर्मःसतेपूर्वंनृपोत्तम कथितोहरिगीतासुस
मासविधिकल्पितः ५३ नारदेनतुसंप्राप्तःसरहस्यःससंग्रहः एषधर्मोजगन्नाथात्साक्षान्नारायणान्नृप ५४ एवमेष
महान्धर्मआद्योराजन्सनातनः दुर्विज्ञेयोदुष्करश्चसात्वतैर्धार्यतेसदा ५५ धर्मज्ञानेनचैतेनसुप्रयुक्तेनकर्मणा अहिंसा
धर्मयुक्तेनप्रीयतेहरिरीश्वरः ५६ एकव्यूहविभागोवाक्वचिद्द्विव्यूहसंज्ञितः त्रिव्यूहश्चापिसंख्यातश्चतुर्व्यूहश्चदृश्यते
५७ हरिरेवहिक्षेत्रज्ञोनिर्ममोनिष्कलस्तथा जीवश्चसर्वभूतेषुपंचभूतगुणातिगः ५८ ॥ ॥ ॥

टम०
तुरीयानुगतःप्रद्युम्नस्त्रितयानुगतःसंकर्षणःद्वितयानुगतःवासुदेवःएकएवएतेदेवमुख्यक्रमेणान्लोक्यांधिकारस्तारतम्यादेषामुपासनानामवस्था ५५६
५७ जीवश्चहरिरेवेतिसंबंधः ५८ ॥

मनस्त्वाहंकारोपिहरिरेवेत्यन्वयः ५८ एषहरिःलोकविधिःलोकप्रवर्त्तकोंतर्यामी ५९ एकांतधर्मःनिष्कामानांभक्तानांधर्मः ६१ आशीःकर्मकाम्यक

मनश्चप्रथितंराजन्पंचेंद्रियसमीरणं एषलोकविधिर्धीमानेषलोकविसर्गकृत ५८ अकर्त्ताचैवकर्त्ताचकार्यंकारणमेवचय
थेछतितथाराजन्क्रीडतेपुरुषोव्ययः ५९ एषएकांतधर्मस्तेकीर्त्तितोनृपसत्तम मयागुरुप्रसादेनदुर्विज्ञेयोकृतात्मभिः
६० एकांतिनोहिपुरुषादुर्लभाबहवोनृप यद्येकांतिभिराकीर्णंजगत्स्यात्कुरुनंदन ६१ अहिंसकैरात्मविद्भिःसर्वभूत
हितेरतैः भवेत्कृतयुगप्राप्तिराशीःकर्मविवर्जितैः ६२ एवंसभगवान्व्यासोगुरुर्ममविशांपते कथयामासधर्मज्ञो
धर्मराज्ञेद्विजोत्तमः ६३ ऋषीणांसन्निधौराजन्शृण्वतोः कृष्णभीष्मयोः तस्याप्यकथयत्पूर्वंनारदः सुमहातपाः ६५
देवंपरमकंब्रह्मश्वेतंचंद्राभमच्युतं यत्रचैकांतिनोयांतिनारायणपरायणाः ६६ जनमेजयउवाच एवंबहुविधंधर्मं
प्रतिबुद्धैर्निषेवितं नकुर्वंतिकथंविप्राअन्येनानाव्रतेस्थिताः ६७ वैशंपायनउवाच तिस्रःप्रकृतयोराजन्देहबंधे
षुनिर्मिताः सात्विकीराजसीचैवतामसीचैवभारत ६८ देहबंधेषुपुरुषः श्रेष्ठःकुरुकुलोद्वह सात्विकः पुरुषव्याघ्र
भवेन्मोक्षायनिश्चितः ६९ अत्रापिसविजानातिपुरुषंब्रह्मवित्तमं नारायणपरोमोक्षस्ततोवैसात्विकःस्मृतः ७०

कर्म ६२ योगधर्मानादरहेतुमविद्यांदर्शयति। एवमित्यादिना ६७ देहबंधेषुदेहस्यबंधोयेषांतेषुजीवेषु ६८ पुरुषःसात्विकःश्रेष्ठइतियोजना।
६९ सात्विकलक्षणमाह। अत्रापीत्यादिना ७० ॥

७२ जायमानंनिरीक्षेतजन्ममारणादिदुःखमानंजपश्येपततद्रूपंयेतितिशेषः ७४ ईशकृपयैववज्ञानंजायतेनलान्मेत्थुपेत्याह।नारायणेनेति।तस्मान्दृक्तिराश्येयेतिभा
वः ७५ भक्तमेविवेशेषमाहराजसीति।व्यामिश्रसंदेहो ७६ एवंराजसंप्रज्ञापश्यतिप्रवृत्तिमार्गेनियोजयतीत्यर्थः ७७ कामभिनितिवैकारिकासात्विकाहं

मनीषितंचप्राप्नोतिचिंतयन्पुरुषोत्तमं एकांतभक्तिःसततंनारायणपरायणः ७१ मनीषिणोहियेकेचियतयोमोक्षधर्मि
णः तेषांविच्छिन्नतृष्णानांयोगक्षेमवहोहरिः ७२ जायमानंहिपुरुषंयंपश्येन्मधुसूदनः सात्विकस्तुसविज्ञेयोभवेन्मोक्षेच
निश्चितः ७३ सांख्ययोगेनतुल्योहिधर्मएकांतसेवितः नारायणात्मकेमोक्षेततोयांतिपरांगतिं नारायणेनदृष्टश्चप्र
तिबुद्धोभवेत्पुमान् ७५ एवमात्मेच्छयाराजन्प्रतिबुद्धोनजायते राजसीतामसीचैवव्यामिश्रेप्रकृतीस्मृते ७६ तदात्मकंहि
पुरुषंजायमानंविशांपते प्रवृत्तिलक्षणैर्युक्तंनावेक्षतिहरिःस्वयं ७७ पश्यत्येनंजायमानंब्रह्मालोकपितामहः
रजसातामसाचैवमानसंसमभिप्लुतं ७७ कामंदेवाश्चऋषयःसत्वस्थानृपसत्तम हीनाःसत्वेनसूक्ष्मेणाततोवैकारिकाःस्मृ
ताः ७८ जनमेजयउवाच कथंवैकारिकोगच्छेत्पुरुषःपुरुषोत्तमं वदसर्वंयथादृष्टंप्रवृत्तिंचयथाक्रमं ७९ ॥ ॥ ॥

काराज्जाःसत्त्वेनसूक्ष्मेणापिसत्वेनसक्ताःसंतःकदाचिन्मुच्यंतइत्यर्थः अतएव देवर्षादीनांनतज्ज्ञानेऽभ्यंतरेच्छादिदोषपरिशु ७८ वैकारिकोहंकारःजीवःसपु
रुषोत्तमंकथंगच्छेत्तत्त्वमस्यात्मताःयोगान्तजीवस्यब्रह्मभावोघटतइत्यर्थः ७९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५५७

अत्रानुभवस्य घमानमित्याह सुसूक्ष्ममिति । सुसूक्ष्मं दुर्ग्राह्यं तत्त्वेन अनारोपितेन रूपेण युक्तं अधिष्ठानमात्रं स्वयमत्र देवचतुर्विंशतितत्त्वरूपोपाधियुतं । तदेव त्रिभिरक्षरैः अकारउकारमकारैः संयुक्तं सम्यक्तमाहितं उपाधिसंयोगेन एतदेव पुरुषः पुरुषं गच्छेत्स्वस्युष्यते न तत्र प्राप्यप्रापकत्वलक्षणो नगरनरव द्भेदोऽस्ति किंतु उपाधिवियोग एव तत्प्राप्तिरित्यर्थः २० एवमिति एकं समुच्चितं सांख्यं आत्मानात्मविवेकः योग श्चित्तवृत्तिनिरोधः वेदारण्यके श्री

वैशंपायन उवाच सुसूक्ष्मं तत्त्वसंयुक्तं संयुक्तं त्रिभिरक्षरैः पुरुषः पुरुषं गच्छेन्निष्क्रियः पंचविंशकः २० एवमेकं सांख्य
योगं वेदारण्यकमेव च परस्पराङ्गान्येतानि पंचरात्रं च कथ्यते २१ एष एकान्तिनां धर्मो नारायणपरात्मकः यथा समुद्रा
त्प्रसृता जलौघास्तमेव राजन्पुनराविशंति २२ इमे तथा ज्ञानमहाजलौघा नारायणं वै पुनराविशंति एष ते कथितो धर्मः
सात्वतः कुरुनंदन २३ कुरुष्वैनं यथान्यायं यदि शक्तोऽसि भारत एवं हि सुमहाभागो नारदो गुरवे मम २४ श्वेतानां य
तिनां चाह एकांतगतिमव्ययां व्यासश्चाकथयत्प्रीत्या धर्मपुत्राय धीमते २५ स एवायं मया तुभ्यमाख्यातः प्रसृतो गु
रोः इत्थं हि दुश्चरो धर्म एष पार्थिवसत्तम २६ यथैव त्वं तथैवान्ये भवंतीह विमोहिताः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वन्नस्तोमेदपरं तत्त्वमस्यादिवाक्यं तज्ज्ञानं पंचरात्रं भक्तिमार्गः परमगुरोः कृतानां वैदिकानां कर्मणामर्पणं एतत्सर्वं एककार्यकारित्वात्समुच्चितमे वमन्तु विकल्पितमित्यर्थः २१ उपसंहरति एष इति नारायणपरात्मकः नारायणनिष्ठः २२ यथेति २४ श्वेतानां गृहस्थादीनां यतीनां कामाप्यधारिणां २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो० कृष्णाद्वैपायनमिति यदि दृतं निगमयति। कृष्णस्यैवेति। भावनः पालकः ८८ एकसप्तत्यधिकशततमोऽध्यायः। कृष्णाद्वैपायनमुक्तं तत्त्वां सांख्यादिभिः सर्वैः प्राप्यमेकमेवेति चतुःक्तं तत्र
५५८ तैः समुच्चितैर्विकल्पितैर्वा प्राप्यमिति संदिहानः पृच्छति सांख्येति १ अज्ञानतमोनुदायेति छेदः ३ पितामहस्य आद्यो नारायणः तेषु षष्ठं नारायणावतारं वदं
तीत्यर्थः तथाहि कार्यस्य कारणानन्यत्वाद्ब्रह्मात्माविपुत्रनामासीदिति गौणाभेदाद्व्यासस्य नारायणांशत्वाद्वा षष्ठ नारायणात्कर्मषि हिरण्यगर्भः तदीयेश्व

558

कृष्णएषहिलोकानांभावनोमोहनस्तथा संहारकारकश्चैवकारणंचविशांपते ८८ शांतौमोक्षधर्मेषुऐकांतिभावे जनमेजयउवा
च सांख्यंयोगंपंचरात्रंवेदारण्यकमेवच ज्ञानान्येतानिब्रह्मर्षेलोकेषुप्रचरंतिह १ किमेतान्येकनिष्ठानिपृथङ्निष्ठानिवामुने प्र
ब्रूहिवैमयापृष्टःप्रवृत्तिंचयथाक्रमं २ वैशंपायनउवाच जज्ञेबहुज्ञंपरमत्युदारंयंद्वीपमध्येसुतमात्मयोगात् पराशरात्गंधवती
महर्षितस्मैनमोज्ञानतमोनुदाय ३ पितामहाद्यंप्रवदंतिषष्ठंमहर्षिमार्षेयविभूतियुक्तं नारायणस्यांशजमेकपुत्रंद्वैपायनंवे
दमहानिधानं ४ तमादिकालेसुमहाविभूतिर्नारायणोब्रह्ममहानिधानं ससर्जपुत्रार्थमुदारतेजाव्यासंमहात्मानमजःपुराणः
५

र्षेयुक्तं। नारायणस्यांशजं कृष्णद्वैपायनं व्यासं विद्धि नारायणांशजमिति स्मृतेः। पितामहाद्यमारभ्य यं षष्ठं वदंतीति वा यस्मात् पितामहाद्यं षष्ठं वदंतीति राम०
वा। ध्यातृत्वयोग्यं सर्वथापि पितामहाद्यमित्येकं पदं ४ ५ ॥ ॥ श्रीरामायनमः॥ ॥श्रीकृष्णायनमः श्रीसरस्वतियनमः ॥। ५५८

५५८

नारायणः पुत्रार्थं व्यासं ससृजे स्पेनदृद्विपतित्वेपवति १२ इतश्चारभ्य भक्तानामल्लिहतो मेघसंतोयं ग्रंथः स्पष्टार्थः १३ १४ १७

जनमेजय उवाच त्वयैव कथितः पूर्वं संभवो द्विजसत्तम वसिष्ठस्य सुतः शक्तिः शक्तिपुत्रः पराशरः पराशरस्य दायादः
कृष्णद्वैपायनो मुनिः ६ भूयो नारायणसुतं त्वमेवैनं प्रभाषसे किमतः पूर्वजं जन्म व्यासस्यामिततेजसः कथयस्वोत्तममते
जन्म नारायणोद्भवं ७ वैशंपायन उवाच वेदार्थान्वेत्तुकामस्य धर्मिष्ठस्य तपोनिधेः गुरोर्मे ज्ञाननिष्ठस्य हिमवत्पाद आसतः
८ कृत्वा भारतमाख्यानं तपःश्रान्तस्य धीमतः शुश्रूषां तत्र राजन कृतवन्तो वयं तदा ९ सुमन्तुर्जैमिनिश्चैव पैलश्च सुदृढ
व्रतः अहं चतुर्थः शिष्यो वै शुको व्यासात्मजस्तथा १० एभिः परिवृतो व्यासः शिष्यैः पंचभिरुत्तमैः शुशुभे हिमवत्पादे भू
तैर्भूतपतिर्यथा ११ वेदानावर्तयन्सांगान्भारतार्थांश्च सर्वशः तमेकमनसं दान्तं युक्ता वयमुपास्महे १२ कथान्तरे क
स्मिंश्चित्पृष्टोस्माभिर्द्विजोत्तमः वेदार्थान्भारतार्थांश्च जन्म नारायणात्तथा १३ स पूर्वमुक्त्वा वेदार्थान्भारतार्थांश्च तत्त्व
वित् नारायणादिदं जन्म व्याहर्तुमुपचक्रमे १४ शृणुध्वमाख्यानवरमिदमार्षेयमुत्तमं आदिकालोद्भवं विप्रास्तपसा
धिगतं मया १५ प्राप्ते प्रजाविसर्गे वै सप्तमे पद्मसंभवे नारायणो महायोगी शुभाशुभविवर्जितः १६ ससृजे नाभितः पूर्वं ब्र
ह्माणममितप्रभः ततः स प्रादुरभवदथैनं वाक्यमब्रवीत् १७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

मो०
५५९

559

ममत्वंनाभितोजातः प्रजासर्गकरः प्रभुः सृजप्रजास्त्वंविविधाब्रह्मन्सजडपंडिताः १८ सएवमुक्तोविमुखश्चिंतयाआकुलमानसः
प्रणम्यवरदंदेवमुवाचहरिमीश्वरं १९ काशक्तिर्ममदेवेशप्रजाःस्रष्टुंनमोस्तुते अप्रज्ञावानहंदेवविधत्स्वयदनंतरं २० सएवमु
क्तोभगवानभूत्तत्रांतर्हितस्ततः चिंतयामासदेवेशोवुद्धिंवुद्धिमतांवरः २१ स्वरूपिणीततोवुद्धिरुपतस्थेहरिंप्रभुं योगेनचैवनानि
योगःस्वयंनियुयुजेतदा २२ सत्वोमैश्वर्ययोगस्थांवुद्धिंगांनिमतींसतीं उवाचवचनंदेवोवुद्धिंवैप्रभुरव्ययः २३ ब्रह्माणंप्रविशस्व
त्रिलोकसृष्ट्यर्थसिद्धये ततस्तमीश्वरादिष्टावुद्धिःक्षिप्रंविवेशसा २४ अथैनंवुद्धिसंयुक्तंपुनःसदृशेहरिः स्वयंस्मैववचःप्रा
हसृजेमाविविधाःप्रजाः २५ वारमित्येवकृत्वासौयथाज्ञांशिरसाहरेः एवमुक्त्वासभगवांस्तत्रैवांतरधीयत २६ प्रापचैनंमुहू
र्त्तेनस्वस्थानंदेवसंज्ञितं तांचैवप्रकृतिंप्राप्यएकीभावगतोभवत् २७ अथास्यवुद्धिमभवत्पुनरन्यातदाकिल सृष्टाःप्रजाइमा
ःसर्वाब्रह्मणापरमेष्ठिना २८ दैत्यदानवगंधर्वरक्षोगणसमाकुला ज्ञात्वाहीयंवसुमतीभाराक्रांतातपस्विनी २९ बहवोवलि
नःपृथ्व्यांदैत्यदानवराक्षसाः भविष्यंतितपोयुक्तावरान्प्राप्स्यंतिचोत्तमान् ३० अवश्यमेवतैस्सर्वैर्वरदानेनदर्पितैः वाधित
व्याःसुरगणाश्चयपस्वितपोधनाः ३१ तत्रप्राप्स्यमिकर्त्तुंभारावतरणंमया अथनानासमुद्भूतैर्वसुधायांयथाक्रमं ३२
निग्रहेणचपापानांसाधूनांप्रग्रहेणच इयंतपस्विनीसत्याधारयिष्यतिमेदिनी ३३ मयाह्येषाहिध्रियतेपातालस्थेनभोगिना
मयाधृताधारयतिजगद्विश्वंचराचरं ३४ तस्मात्पृथ्व्याःपरित्राणंकरिष्येसंभवंगतः एवंसचिंतयित्वातुभगवान्मधुसूदनः ३५

राम०
५५९

स्वरूपापेनैकानसृजत्माकूर्मोवभवायसः वाराहंनारसिंहंचवामनंमानुषंतथा ३६ एभिर्मयानिहंतव्यादुर्विनीताःसुरारयः स्रष्टाभूयोजगतस्
श्चमेः शब्देनानुनादयन् ३७ सरस्वतीमुच्चचारतत्रसारस्वतोभवत् अपांतरतमानामसुतोवाक्संभवःप्रभुः ३८ भूतभव्यभविष्यज्ञः सत्य
वादीदृढव्रतः तमुवाचनतंमूर्ध्नादेवानामादिरव्ययः ३९ वेदाख्यानेश्रुतिः कार्यास्त्वयामतिमतांवर तस्मात्कुरुयथाज्ञप्तंममैतद्वचनंमुने
४० तेनभिन्नास्तदावेदामनोःस्वायंभुवेंतरे ततस्तुतोषभगवान्हरिस्तेनास्यकर्मणा ४१ तपसाचसुतप्तेनयमेननियमेनच मन्व
तरेषुपुत्रत्वमेवमेवंप्रवर्तकः ४२ भविष्यसिचलोब्रह्मन्नप्रधृष्यश्चवैनिसत्तः पुनस्तिष्येचसंप्राप्तेकुरवोनामभारताः ४३ भविष्यं
तिमहात्मानोराजानः प्रथिताभुवि तेषांत्वत्तः प्रसूतानांकुलभेदोभविष्यति ४४ परस्परविनाशार्थंत्वामृतेद्विजसत्तम तत्राप्यनेक
धावेदान्भेत्स्यसितपसान्वितः ४५ कृष्णेयुगेचसंप्राप्तेकृष्णवर्णोभविष्यसि धर्माणांविविधानांचकर्ताज्ञानकरस्तथा ४६ भविष्य
सितपोयुक्तोनचरागाद्विमोक्ष्यसे वीतरागश्चपुत्रस्तेपरमात्माभविष्यति ४७ महेश्वरप्रसादेनैतद्वचनमन्यथा यंमानसंवैप्रवदंतिवि

मो०
५६०

560

प्राः पितामहस्योत्तमबुद्धियुक्तः। वसिष्ठमप्यचतपोनिधानंयस्यातिसूर्यंव्यतिरिच्यतेभाः ४९ तस्मात्त्वयेचापिततोमहर्षिः पराशरेणा
ममहाप्रभावः पितासितेवेदनिधिर्वरिष्ठोमहातपोवैतपसोनिवासः ५० कानीनगर्भः पितृकन्यकायांतस्मादृषेस्त्वंभवितासुपुत्रः
५१ भूतभव्यभविष्याणांछिन्नसर्वार्थसंशयः येत्वतिक्रान्तकाः पूर्वंसहस्रयुगपर्ययाः ५२ तांश्चसर्वान्मयोद्दिष्टान्द्रक्ष्यसेत्वंतपसान्वि
तः पुनर्द्रक्ष्यसिचानेकसहस्रयुगपर्ययान् ५३ अनादिनिधनंलोकेचक्रहस्तंचमांमुने अनुध्यानान्ममत्वंनैनैतद्वचनमन्यथा
५४ भविष्यति महासत्वंख्यातिश्चाप्यतुलातव शनैश्चरः सूर्यपुत्रोभविष्यतिमनुर्महान् ५५ तस्मिन्मन्वन्तरेचैवमन्वादिगणा
पूर्वकः त्वमेवभवितावत्समत्प्रसादान्नसंशयः ५६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राम०
५६०

६२ अत्रैव केचिदध्यायं समापयंति । प्रासंगिकोपसंहारपूर्वकं प्रश्नस्योत्तरं वक्तुं प्रतिजानीते एतत्तइति ६३ नानामतानि भिन्नप्रस्थानानि ६४ सर्वेषां प्रमाणप्रसिद्ध्येयेवि

यत्किंचिद्दृश्यते लोके सर्वं तन्मद्विचेष्टितं अन्योऽस्य चिंतयति स्वच्छंदं विदधाम्यहं एवं सारस्वतमृषिमपांतरतमं तथा ५७ उक्त्वा वचनमीशा
नः साधयस्वेत्यथाब्रवीत् सोऽहं तस्य प्रसादेन देवस्य हरिमेधसः ५८ अपांतरतमा नाम ततो जातो ज्ञया हरेः पुनश्च जातो विख्यातो वशिष्ठ मभा ८
कुलनंदनः ५९ तदेतत्कथितं जन्म मया पूर्वकमात्मनः नारायणप्रसादेन तथा नारायणांशजं ६० मया हि सुमहत्तप्तं तपः परमदारुणं पु
रा मतिमतां श्रेष्ठाः परमेण समाधिना ६१ एतद्वः कथितं सर्वं यन्मां पृच्छत पुत्रकाः पूर्वजन्म भविष्यं च भक्तानां स्नेहतो मया ६२ वैशं
पायन उवाच एतत्ते कथितं पूर्वं संभवोऽस्मद्गुरोर्नृप व्यासस्याक्लिष्टमनसो यथा पृष्टः पुनः शृणु ६३ सांख्यं योगं पंचरात्रं वेदाः
पाशुपतं तथा ज्ञानान्येतानि राजर्षे विद्धि नानामतानि वै ६४ सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते हिरण्यगर्भो योगस्य वे
त्ता नान्यः पुरातनः ६५ अपांतरतमाश्चैव वेदाचार्यः स उच्यते प्राचीनगर्भं तमृषिं प्रवदंतीह केचन ६६ उमापतिर्भूतपतिः
श्रीकंठो ब्रह्मणः सुतः उक्तवानिदमव्यग्रो ज्ञानं पाशुपतं शिवः ६७ पंचरात्रस्य कृत्स्नस्य वेत्ता तु भगवान्स्वयं सर्वेषु च नृपश्रेष्ठ
ज्ञानेष्वेतेषु दृश्यते ६८ ॥

शिष्टकर्तृकत्वेन सर्वाणि ज्ञानानीति सांख्यस्येत्यादिना ६५ ६६ ६७ ६८ ६८ ६८ ६८

मो०
५६१

आगममेवं ज्ञानं अनुभवं चानतिक्रम्य तेषां सर्वेषां निष्ठा परमतात्पर्यविषयीभूतोर्थस्तु नारायणः परमात्मैवेति दृश्यत इत्यर्थः ६९ अत्र भिन्नप्रस्थानस्याभिमा-
नो मूढानामेव स्यादिति नचेति। स्वमतमाह तमेवेति ७० निःसंशयेषु श्रुत्यनुभवबलाद्विदितनिर्णयेषु। हेतुबलात् कुतर्कबलात् ससंशयान् ७१ ईदृशा एव पांच-
रात्रा अपि मुच्यंत इत्याह पंचरात्रेति ७२ सनातने अक्षतिप्रतियादित्वाघनमूले उभे अपि। तेन न पांचरात्रस्य पुंप्रणीतत्वं वेदविरुद्धत्वं च शंकितं तथापि अवांतर

561

यथागमं यथाज्ञानं निष्ठा नारायणः प्रभुः न चैनमेवं जानंति तमोभूता विशांपते ६९ तमेव शास्त्रकर्त्तारः प्रवदंति मनीषिणः
निष्ठां नारायणमृषिं नान्योस्तीति वचो मम ७० निःसंशयेषु सर्वेषु नित्यं वसति वै हरिः ससंशयान्हेतुबलान्नाध्यावसति मा-
धवः ७१ पंचरात्रविदो ये तु यथाक्रमपरा नृप एकांतभावोपगतास्ते हरिं प्रविशंति वै ७२ सांख्यं च योगं च सनातने द्वे वेदाश्च स-
र्वे निखिलेन राजन् सर्वैः समस्तैरृषिभिर्निरुक्तो नारायणो विश्वमिदं पुराणं ७३ शुभाशुभं कर्म समीरितं यत्प्रवर्त्तते सर्व-
लोकेषु किंचित् तस्मादृषेस्तद्भवतीति विद्याद्दिव्यंतरिक्षे भुवि चाप्सु चेति ७४ इति शांतौ मोक्षधर्मेषु व्यासोक्तिः ७४

राम०
५६१

तात्पर्यभेदेपि परमतात्पर्ये ऐकमत्यमेवेत्याह सर्वैरिति। ऋषिभिः नारायण इति इदं सर्वं यदयमात्मा ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुतिभिरेकोऽद्वितीयोऽद्वैतरूपो दर्शितः ७३ शुभाशु-
भमिति सर्वत्र नारायण एव प्रवर्त्तकोऽन्तर्यामीत्यर्थः समीरितं वेदविहितं। तस्मादृषेर्नारायणात् ७४ द्वासप्तत्यधिकशततमः ॥ ॥ ॥ ॥

मं

पुरुषभेदमंतरेण बंधमोक्षव्यवस्थानुपपत्तेः श्रूयमाणस्यात्मैकत्वस्यैव नातिलंघनीयत्वात् संदिहानः पृच्छति बहव इति नन्वेकस्मिन्नाकाशे कर्णशष्कुलीरूपो
पाधिभेदात् श्रोत्रभेदः कल्पितो बाधिर्यसुश्रवत्वादिव्यवहारहेतुः शब्दग्रहासंकरहेतुश्च एवमेकस्मिन्नात्मनि अंतःकरणभेदाज्जीवभेदः कल्पितो बद्धमुक्त
व्यवहारहेतुर्भोगासंकरहेतुश्च भविष्यतीति व्यवहारपरमार्थदशायां पुरुषबहुत्वे किं लिंगं संभवतः इति न तत्र प्रश्नः अस्मत्पोषक शंक्याह को ह्येवेति । योनिः कारणमा

कद१

जनमेजय उवाच बहवः पुरुषा ब्रह्मन्नुताहो एक एव तु
कोह्यत्र पुरुषः श्रेष्ठः को वा योनिरिहोच्यते १
वैशंपायन उवाच बहवः पुरुषा लोके सांख्ययोग
विचारिणां नैतदिच्छंति पुरुषमेकं कुरुकुलोद्वह २

त्मेति वदाम एवं सर्वमिति साम्नाभेदश्रुतेः तदुपासनार्थं गौणभेदपरत्वेनाप्युपपत्तेरात्मैक्यमसिद्धं शष्कुलीदृष्टांतेनापि उक्तव्यवस्थाकल्पनस्य निर्मूलत्वा
न्मानांतरेण चाद्वैतासिद्धेः कः श्रेष्ठः पुरुषो मुख्यः को वा योनिः निरस्ति न कोपीत्यर्थः १ लोके व्यवहारे एतत्तत्र एतस्मिन् व्यवहारे व्यवहारे बहव एव पुरुषा
नत्वेक इत्यर्थः परमार्थतस्त्वेक एवेति भावः २ ॥

ख५१

मो० ५६२

562

समतमाह। बहूनामिति। पृथुउपाधिषु वसन्तां पुरुषाणां घटमठाकाशादयेण मरीचिकापाणां प्रतिबिंबाद्यात्मनां यथैककार्ययोनिर्महाकाशबिंबपुरुषादिरूपात्तथैवात्र स्मरीनोपाधिना एकपुरुषमास्थायास्वामित्युक्तं स्यथः। अयंभावः एकात्म्यश्रुतेर्नानात्म्यश्रुतेर्भावाद्भासमानांतरविरोधाद्व्याप्त्यैतन्नास्य एकस्मादपि प्राणिकर्मवासना गर्भितज्ञानसहायात् स्वप्नवद्दीपदाद्युत्पत्तेरविरोधात् शङ्कुलीन्यायेन कस्मिन्नपि औपाधिकभेदकल्पनया बंधमोक्षादिव्यवस्थोपपत्तेरबाधः उपक्रमोपसंहारावभ्यासोऽपूर्वता फलं अर्थवादोपपत्ती च लिंगैः श्रुतेरैकात्म्यपरत्वतात्पर्यदर्शनात् तथाहि सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवाद्वितीयमिति उपक्रमः ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति च उपक्रमोपसंहारयोरेकरूप्यं ऐतदात्म्यमिमा इति सकृत्श्रवणमभ्यासः मानांतरानवग

तार

ख्या १

बहूनां पुरुषाणां च यथैका योनिरुच्यते तथा तं पुरुषं विश्वमाख्यास्यामि गुणाधिकं ४

तात्म्यैकत्वस्यापूर्वता। उत्तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येकविज्ञानात्सर्वविज्ञानं फलं। यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्यादिदृष्टांतोपपत्तयः। लवणमेतदुदकेऽवधाय न्यग्रोधफलमत आहरेति स्यादित्यर्थवादः। लवणोदकन्यायेन ब्रह्मणो जगत्स्वरूपं न्यग्रोधकणिकान्यायेन ततो जगदुद्भवं च प्रतिपादयन् तस्यैकाद्वितीयत्वमवगमयति एवमैकात्म्यप्रतिपाद्य घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः। एक एव तु भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः। एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्। अहरहः गच्छंत्य एतं ब्रह्मलोकं न विंदंत्यनृतेन हि प्रत्यूढा इत्यादिश्रुतिभिः घटाकाशजलचंद्रादिदृष्टांतपूर्वकं बंधस्याज्ञानकार्यत्वं प्रतिपाद्यतो ज्ञानमुक्तिरूपासेना यांतान्यथं मस्ति

रा० ५६२

का १

इदं मे वगुरुं नमस्कारपूर्वकं आख्यायिकामुखेनोपपादयति नमस्कृत्येत्यादिना आख्यायिं समाप्ताया १५ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

नमस्कृत्वा च गुरवे व्यासायाविदितात्मने तपोयुक्ताय दान्ताय वंद्याय परमर्षये ४ इदं पुरुषसूक्तं हि सर्ववेदेषु पार्थिव ऋ
तं सत्यं च विख्यातमृषिसिंहेन चिंतितं ५ उत्सर्गेणापवादेन ऋषिभिः कपिलादिभिः अध्यात्मचिंतामाश्रित्य शास्त्रा
ण्युक्तानि भारत ६ समासतस्तु यद्व्यासः पुरुषैकत्वमुक्तवान् तत्तेहं संप्रवक्ष्यामि प्रसादादमितौजसः ७ अत्राप्युदा
हरंतीममितिहासं पुरातनं ब्रह्मणा सह संवादं त्र्यंबकस्य विशांपते ८ क्षीरोदस्य समुद्रस्य मध्ये हाटकसंप्रभः वैजयंत
इति ख्यातः पर्वतप्रवरो नृप ९ तत्राध्यात्मगतिं देव एकाकी प्रविचिंतयन् वैराजसदनान्नित्यं वैजयंतं निषेवते १०
अथ तत्रासतस्तस्य चतुर्वक्त्रस्य धीमतः ललाटप्रभवः पुत्रः शिव आगाद्यदृच्छया ११ आकाशेन महायोगी पुरा
त्रिनयनः प्रभुः ततः खान्निपपाताशु धरणीधरमूर्द्धनि १२ अग्रतश्चाभवत्प्रीतो ववंदे चापि पादयोः तं पादयोर्नि
पतितं दृष्ट्वा सव्येन पाणिना १३ उत्थापयामास तदा प्रभुरेकः प्रजापतिः उवाच चैनं भगवांश्चिरस्यागतमात्मजं १४
पितामह उवाच स्वागतं ते महाबाहो दिष्ट्या प्राप्तोसि मेंतिकं कच्चित्ते कुशलं पुत्र स्वाध्यायतपसोः सदा नित्यमुग्रतपास्त्व
हि ततः पृच्छामि ते पुनः १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

२३ बहवः पुरुषाब्रह्मन्निति पुरुषाणां बहुत्वेपि पुरुषांतरं प्रणामतीत्याश्चर्यं संघातान्तरस्थः पुरुषोनास्तीतिभावः २४ बहवः पुरुषाः पुत्रैर्निर्यसंघातान्मा
नस्त्वयोद्धृता हृताः स नरइतिक्रांतं प्रस्पक्षेरीवापहतं विषयं वेदापत्तियाघं नैतन्नरस्थमसिस्यर्थः अनधिगतार्थज्ञापके हि प्रमाणं आत्मभेदस्वाधिग

उद्धवउवाच त्वत्प्रसादेन भगवन् त्वाध्यायतपसोर्मम कुशलं चाव्ययं चैव सर्वस्य जगतस्तथ १७ चिरदृष्टोहि भगवान् वै
राजसर्द्देनमया तेनाहं पर्वतं प्राप्तस्त्रिमं त्वत्पादसेवितं १८ कौतूहलं चापि हि मे एकांतगमनेन ते नैतत्कारणमल्पं हि
भविष्यति पितामह १९ किंनु तत्स्थानं श्रेष्ठं क्षुत्पिपासाविवर्जितं सुरासुरैरध्युषितं ऋषिभिश्चामितप्रभैः २० गंधर्वैरप्स
रोभिश्च सततं संनिषेवितं उत्सृज्य इमं गिरिवरमेकाकी प्राप्तवानसि २१ ब्रह्मोवाच वैजयंतो गिरिवरः सततं सेव्यते मया
अत्रैकाग्रेण मनसा पुरुषश्चिंत्यते विराट् २२ रुद्रउवाच बहवः पुरुषा ब्रह्मन् त्वया सृष्टाः स्वयंभुवा सृज्यंते चापरे
ब्रह्मन् स चैकः पुरुषो विराट् २३ कोह्यसौ चिंत्यते ब्रह्मं स्त्वयैकः पुरुषोत्तमः एतन्मे संशयं ब्रूहि महत्कौतूहलं हि मे
२४ ब्रह्मोवाच बहवः पुरुषाः पुत्रैयत्त्वया समुदाहृताः एवमेतदतिक्रांतं द्रष्टव्यं नैवमित्यपि २५ आधारं तु प्रवक्ष्या
मि एकस्य पुरुष [illegible] स्य ते बहूनां पुरुषाणां स यथैका योनिरुच्यते २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नस्वेति न शास्त्रस्य विषयः तमरत्नाग्नि हि मस्यभेदजमिति वत्त शास्त्रस्यानुवादकत्वापत्तेः । अस्तु तमस्मादिवाक्यं न गौराभेदपरमित्यर्थः २५ आधा
रो धिष्ठानं एकस्य विराजः सोपाधिकत्वेपि पुरुषस्यैकत्वमस्ति किमु तन्निरुपाधिकत्वेइति भावः २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

विश्वं विराजं परमं सूक्ष्मात्मानं सुमहत्तमं कारणं निर्गुणा भूत्वा अनेनानिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदेवाः क्रमेणोक्ताः तत्र निर्गुणास्ते एव निर्गुणो वासुदेवं प्रविशन्त्यर्थः २८
अध्यायः २९ स एव पुरुषैकत्वं दर्शयितुं रूपकान्तरमाह तत्र समस्तमोक्षगणस्यार्थमुपसंहरति शृणु पुत्रेत्यादिना पुरुषः पूर्णत्वात् शाश्वतः आद्यन्तशून्यत्वात् अव्ययः
अपरिणामित्वात् अनन्तः अक्षयः अपचयहीनः अप्रमेयः वाङ्मनसातीतत्वात् सर्वगः सर्वोपादानत्वात् १ सगुणः बुद्धीन्द्रियादिसहितैः निर्गुणैः ग्रा

तथाहं पुरुषं विश्वं परमं सुमहत्तमं निर्गुणं निर्गुणा भूत्वा प्रविशन्ति सनातनं २८ शांतौ मोक्षधर्मेषु नारायणीये ब्रह्मोवाच शृ
णु पुत्र यथा ह्येष पुरुषः शाश्वतोऽव्ययः अक्षयश्चाप्रमेयश्च सर्वगश्च निरुच्यते १ न स शक्यस्त्वया द्रष्टुं मयान्यैर्वापि सत्तम स
गुणो निर्गुणो विश्वो ज्ञानदृश्यो ह्यसौ स्मृतः २ अशरीरः शरीरेषु सर्वेषु निवसत्यसौ वसन्नपि शरीरेषु न स लिप्यति कर्मभि
ः ३ ममान्तरात्मा तव च ये चान्ये देहसंज्ञिताः सर्वेषां साक्षिभूतोऽसौ न ग्राह्यः केनचित्क्वचित् ४ विश्वमूर्धा विश्वभुजो विश्व
पादाक्षिनासिकः एकश्चरति क्षेत्रेषु स्वैरचारी यथासुखं ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माद्यादिहीनैः मूढैः विश्वो विश्वात्मा ज्ञानेन चिन्मात्रेणैव दृश्यः स्वयंप्रकाश इत्यर्थः २ अशरीरः स्थूलसूक्ष्मकारणशरीरैर्विरहितः न लिप्यते आकाश इव घटेन
योनेर्दीर्घह्रस्वत्वादिभिर्गुणादिभिर्वा ३ अस्मदन्तरात्मा वा अत्र ग्रन्थानामपि न ग्राह्यः उपाध्यभिनिवेशात् ४ अयमेव विश्वरूप इत्याह विश्वेति सर्वेषां शरीरे
रयमेव शरीरीत्यर्थः ५ ॥ ॥ ॥ ॥

अस्यैव क्षेत्रज्ञत्वं सनिरुक्तमाह क्षेत्राणीति ६ नन्वयमेव क्षेत्रज्ञश्चेत् उत्क्रान्तिगत्यागत्यादिकर्मस्यैव प्रसक्तमित्याशंक्याह नागतिरिति। घटाकाशस्येवास्य
नेतिनः आगत्यादिमत्त्वेऽपि वस्तुतो नैवास्ति अयं तो नैव सांख्यया आत्मनि गतिरस्तीति न ज्ञातव्यमित्यर्थः ७ कार्तर्हि गतिप्रतीतिरित्याशंक्य अनिर्वचनीया।

क्षेत्राणि हि शरीराणि बीजं चापि शुभाशुभम् तानि वेत्ति स योगात्मा ततः क्षेत्रज्ञ उच्यते ६
नागतिर्न गतिस्तस्य ज्ञेया भूतेषु केनचित् सांख्येन विधिना चैव योगेन च यथाक्रमं ७ चिन्त
यामि गतिं चास्य न गतिं वेद्मि चोत्तरां यथाज्ञानं तु वक्ष्यामि पुरुषं तु सनातनं ८ तस्यैकत्वम
हत्त्वं च स चैकः पुरुषः स्मृतः महापुरुषशब्दं स बिभर्त्येकः सनातनः ९ ॥ ॥ ॥

स्तीनाति प्रतीतिरित्याह चिंतयामीति गतेरनिर्वचनं सत्त्वेन वा दुर्निरूपं पुरुषं यथाज्ञानं श्रुतियुक्त्यनुभूतीरनतिक्रम्य वक्ष्यामि यतः सनातनं नित्यैकरूपं वे
न दृश्यमित्यर्थं वेत्ति दुर्निरूपमित्यर्थः ८ अस्य महापुरुषत्वं निर्वक्ति। तस्येति पुरुषान्तरसत्त्वे एकस्य महत्त्वं न स्यात् समलानपुरुषाणां ९ ॥ ॥

छिन्नात्रूपं १

नन्वुक्तेष्वादिभिरेवात्मप्रदेश्वरइतियोगावर्तितेस्वमत्वानइत्याशंक्याहएकस्यैवउपाध्यावेशात्संसारत्वंतटस्थत्वंचसपूर्वमेवनिरस्तत्वादित्याशयेनाहएकइति।
श्याद्याहइत्यतउपाधितादात्म्येनेयः द्वितीयस्कस्यैविककधर्माणामनुपहितेनप्रतिबिंवेजनेनचाचल्यवत्तप्रतीतेोऽस्मसंगित्वमुपाधिप्रकाशकत्वंच। नवमः एकाग्न्या
ग्नेनोनुएकएवाग्निर्बहुधासमिध्यतएकः सूर्योविश्वमनुप्रभूतः एकैवोषाः सर्वमिदंविभातीत्येकंवाइदंविबभूवसर्वमितिश्रुत्यन्तरंयथपृथगुक्तेसर्वेष्वेकस्मिन्केते

एकोहुताशोबहुधासमिध्यतेएकः सूर्यस्तपसोयोनिरेका एकोवायुर्बहुधावा
तिलोकेमहोदधिश्चाम्भसांयोनिरेकः १० पुरुषश्चैकोनिर्गुणोविश्वरूपस्तंनि
र्गुणंपुरुषंचाविशंति हित्वागुणमयंसर्वकर्महित्वाशुभाशुभं उभेसत्यानृतेत्यक्त्वा
एवंभवतिनिर्गुणः ११

दृष्टांताएते वायुदृष्टांतोऽप्यसंगत्वेएवासमुद्रदृष्टांतस्तुउत्पत्तिलयस्थानत्वइतिविवेकः १० दृष्टांतानन्तुक्तार्थदार्ष्टांतिकमाहपुरुषश्चेतिनिर्गुणोपिमाययाविश्व
रूपोभवतिविश्वानिचरूपाणितन्मेवाविशंतिसमुद्रइवमृतान्यापः समुद्रमितिवत्तदर्थः ।कदानिर्गुणंपुरुषंविशंतीत्यतआहहित्वेति गुणमयंदेहेंद्रियादिस्थूलंसूक्ष्मंका
रणंहित्वात्यक्त्वाशुभाशुभंकर्मअज्ञानतः सत्यानृतेसत्यमक्षरंजीवात्मस्थ नत्वंप्रधानंमोक्षकारंमोग्यंचसत्कर्मार्थः क्षरंप्रधानंममताक्षरंहरः क्षरात्मा
नावीशतेदेवएकइतिश्रुतेर्क्षरइतिवचः अक्षरमताक्षरइतिछांदसउत्वाभावः ॥

मो०
५६५

तं निर्गुणमचिन्त्यं समनोऽतीतं ज्ञात्वा साक्षात्कृत्य चतुष्टयं भावसूक्ष्मं निवेद्य तं भावसमसन्नामात्रस्थूलसूक्ष्मस्वरूपभेदं चतुष्टयं अनिरुद्धप्रद्युम्नसंकर्षणवासुदे
वापरपर्यायं अधिदैवं विराट्सूत्रान्तर्यामिशुद्धब्रह्मरूपं । अध्यात्मं विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयसंज्ञं अवस्थाचतुष्टयं यः संचरेत् स्थूलसूक्ष्मप्रविलापनक्रमेण
योनित्यं समाधिमनुतिष्ठेदित्यर्थः । तस्याल क्षणाय समुन्नद्धः अत्यन्तशान्तः स एव परं पुरुषं गच्छेन्नान्य इत्यर्थः १२ एवं योगमार्गेणा के चित्तयोगाः अपरे सा

561

अचिन्त्यं चापि तं ज्ञात्वा भावसूक्ष्मं चतुष्टयं विचरेद्योगसमुन्नद्धः स गच्छेत्पुरुषं शुभं १२ एवं हि परमात्मानं के
चिदिच्छन्ति पण्डिताः एकात्मानं तथात्मानमपरे ज्ञानचिन्तकाः १३ तत्र यः परमात्मा हि स नित्यं [illegible] निर्गुणः स्मृ
तः स हि नारायणो ज्ञेयः सर्वात्मा पुरुषो हि सः न लिप्यते फलैश्चापि पद्मपत्रमिवाम्भसा १४ कर्मात्मा त्वपरो यो
ऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते सप्तदशकेनापि राशिना युज्यते च सः एवं बहुविधः प्रोक्तः पुरुषस्ते यथाक्रमं १६

राम
५६५

ख्याः आत्मानं परं च एकात्मानं ब्रह्माभिन्नं इच्छन्ति १३ पक्षद्वये परमात्मशब्दार्थमाह सोऽहं न नेत्रेति १४ आत्मशब्दार्थमाह कर्मेति १५ सप्तदशके
न राशिना लिङ्गशरीरेण सोपाधिरात्मा जीवः स च कर्मभेदात् देवतिर्यगादिभावमापन्नो बहुविधः स्यादित्येवमिति एवं सोपाधिके पुरुषे बहुत्वे सति येषां
तमेव पुंबहुत्वमाहुः निरीश्वरसांख्यास्तेषां नानात्वमित्यर्थः १६ ॥

एवंत्वंस्वःपुरुषाराज्ञन्नृत्ताहोएकएवचेतसस्यप्रभस्याक्षरंसिद्धांतेपुरुषैकमुक्तं संप्रतिब्रह्मविद्यासमाप्तौमंगलार्थंतदेवानुसंदधानः भोक्ताभोग्यंप्रेरितारंचमत्वासं
र्वंप्रोक्तंत्रिविधंब्रह्ममेतदितिश्रुतेरर्थंभोक्तृभोग्यप्रेरकभेदस्त्रैविध्यंनियन्तृत्वादिनाधामप्रकाशकंविज्ञप्तिः तदेवपरंवृंघतदेववेद्यंद्वयोर्यंवोद्धाजीवः सएव
बोधनीयंईश्वरस्तत्स्वर्थः यथोक्तंदेहे अन्येष्वव्याप्यविज्ञानात्माकूटस्थमात्मलमात्मनः अविष्टः स्वात्ममात्रेणयथाप्नोदीपादिवर्जितइति नकेवलंआत्मनएवमंतव्य
त्वादिकंअपितुघ्रेयत्वादिकमपितस्यैवेत्याहघ्रातेत्यादिना १९ किंबहुनायत्प्रधानंअनात्मत्वेनप्रसिद्धंघ्रेयादीनामुपादानंतदपिआत्मैवेत्याहयद्वैइति
यत्प्रधानमितिप्रोक्तंयदपिधातुः आद्यंविधानंमहत्तत्त्वंतत्तदपिएष्टव्यमन्वयः एततद्वैविशिनष्टि निःस्वधंसहीनं। अनतएवशाश्वतंचअनादि। अपेच

यत्क त्तंलोकतंत्रस्वधामेवंघपरंबोधनीयः सवोद्धा मंतामंतव्यंप्राशिताप्राशनीयंद्रष्टाद्रष्टव्यंरसितारसनीयं १७
घ्राताघ्रेयंस्पर्शितास्पर्शनीयंद्रष्टाद्रष्टव्यंश्राविताश्रावणीयं ज्ञाताज्ञेयंसगुणंनिर्गुणंचयद्वैप्रोक्तंतातसम्यक्प्रधानं १९
ति संघैतच्छाश्वतंचाप्यपेचयद्वैस्मृतंधातुराद्यंविधानं तद्वैविप्राः प्रवदंतेनिरुद्धंयद्वैलोकेवैदिकेकर्मसाधु आशीर्यु
क्तंचहितस्यैवभाव्यंदेवाः सर्वेमुनयः साधुशांतास्तंप्राग्वंशेयज्ञभागंभजंते अहंब्रह्माआद्यदेशः प्रजानांतस्माज्जात
स्त्वंचमत्तः प्रसूतः २० मत्तोजगज्जंगमंस्थावरंचसर्वेवेदाः सरहस्याहिपुत्र २१ ॥ ॥ ॥

परिणामिपरिणामिनोहिविकारत्वादाद्यत्वंचप्रधानस्यमुख्यत्वेनतुअनादृशस्यपुरुषस्य १९ तदेवंपरंधाममहत्त्वेनाभिनंद्यविप्राः पूर्णता
नाः ब्राह्मणाः अनिरुद्धमहंकाराख्यमाहुः अयमेववैदिककर्मणामधिष्ठात्रीदेवतेत्याहतद्वैलोकेइति। आशीर्युक्तंकाम्यंतस्यैवचताहार्थ्यैनेव
भाव्यंचिंतनीयंअनेनाग्निहोत्रेणअनिरुद्धात्मावासुदेवःप्रीयतामितिकर्मावसरेऽनुसंधानंकर्त्तव्यमित्यर्थः इदमेवसदाचारप्रदर्शनेनद्रढय
तितिदेवाइत्यादिना २० मत्तइतिममआराध्यादेवतामत्तोऽपिस्थावरंजंगमात्मकेजीवैराधनीयस्त्यर्थः २१ २१

मो०
५६६

566

पांचरात्रमार्गमुपसंहरति चतुर्विभक्त इति। चतुर्विभक्तः चतुर्धा वासुदेवादिरूपेण विभक्तः क्रीडति शास्त्रप्रणयनं भावनं चेत्यर्थः एवं स भगवान्वा
सुदेवरूपाध्यावेशात्तत्त्वचतुर्व्यूहरूपस्वेन स्वरूपाभिन्नेन ज्ञानेन प्रतिबोधितः सन् जीवत्वं परित्यज्य वासुदेव एव भवतीत्यर्थः ननु चतुर्विभक्ताद्
युपसंहारो न युज्यते पांचरात्रमतस्यावैदिकस्य श्रौतेन सांख्यायोगमतेनानुपसंहार्यत्वादिति चेत्तत्राह तन्मा वादीति ब्रूमः तथाहि भगवदाराधनं विना
सन्यासपूर्वकं सांख्यमनुतिष्ठतापि चित्तैकाग्र्यस्याभावान्न तु हि श्रेयः पतितत्वस्वारूप्यमिति तात्तु अभयमप्यश्याभवंतीति यथोक्तं श्रीभागवते। श्रेयःसृतिं
भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये। तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद्यथा स्थूलतुषावघातिनां ये न्येरविंदाक्ष विमुक्तमा

चतुर्विभक्तः पुरुषः स क्रीडति यथेच्छति एवं स भगवांस्तत्त्वज्ञानेन प्रतिबोधितः २२

निनस्त्वय्यस्तभावादविशुद्धबुद्धयः आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्यधोऽनादृतयुष्मदंघ्रयः इति। तथा योगिनामपि भगवत्त्वादिगमोऽन्तरायाभाव
श्चन भगवदाराधनं विना भवतीति स्मर्यते ततः प्रत्यक्चेतनाधिगमोऽन्तरायाभावश्च। अंतरायाश्च योगे एवोक्ताः व्याधिस्त्यानसंशयप्रमादालस्या
विरतिभ्रान्तिदर्शनालब्धभूमिकत्वानवस्थितत्वानि चित्तविक्षेपास्तेऽन्तरायाः दुःखदौर्मनस्यांगमेजयत्वश्वासप्रश्वासा विक्षेपसहभुव इति
तथा नेतमाधव तावकाः क्वचिद्भ्रश्यन्ति मार्गात्त्वयि बद्धसौहृदाः त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो इति तस्मात् ५६६
भक्तौ कृत्स्नस्य शास्त्रफलस्यान्तर्भावोऽस्तीति अत्रतस्त्येवोपसंहारो युक्तः २२ २३

एम०

परमप्रकृतौ सांख्ययोगानुपसंहरति। एतत्त्वदिति। तथाचज्ञानैस्वैवप्रकरणैस्त्वात्रत्मकरणोपदिता भक्तिः सर्वं गमयं भजतीति भावः। तथा चोक्तं भगवता भक्त्या मा
मभिजानातीति। भक्तिरपि यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ। तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मन इति भक्तेर्ज्ञानांगत्वं दर्शयति तेनदयं संग्रहः क
र्मभिर्भगवत्तुष्टिः भक्त्या स्वरूपावाप्तिः। ज्ञानेन तेन विमुक्तिश्च मोक्षधर्मार्थसंग्रहः २३ इति नैलकंठीये भारतभावदीपे मोक्षधर्मेषु नारायणीयसमाप्ते च
तुः सप्तत्र्यधिकशततमोऽध्यायः। यद्यपि सुखभाजनकं संवादे समासेन स्वर्गस्य स्थितं तथापि सर्वैः प्रकारैः सुखहेतुत्वेन श्रेष्ठतरः को वाऽश्रम इति जिज्ञासु

एतत्ते कथितं पुत्र यथावदनुपृच्छतः सांख्यज्ञाने तथा योगे यथावदनुवर्णितं २३ शांतौ मोक्षधर्मेषु नाराय
णीयं समाप्तं। युधिष्ठिर उवाच धर्माः पितामहेनोक्ता मोक्षधर्माश्रिताः शुभाः धर्ममाश्रमिणां श्रेष्ठं वक्तुमर्ह
ति मे भवान् १

म१

याः पृच्छति धर्मा इति आ आश्रमिणां आश्रमवतां मध्ये श्रेष्ठं प्रशस्ततमं धर्मं आश्रमधर्ममेव वक्तुमर्हति भवान् अयं भावः संन्यासः श्रेष्ठोऽपि तद्धर्माणामनंतत्वाद्दुरनुष्ठे
यत्वात् यथोक्तैर्वैव सुखभाजनकं संवादे आधिपत्येन तथानुत्वेन निग्रहानुग्रहात्मकेन राज्ञाभिर्भिक्षुकादिस्त्यागमुच्यते केनेदं नुनेति तत्राह उपाति संकलो सं
भावितेश्चैतान गृह्यानः पतत्यध इति न्यायेन पतनपातित्वं नास्ति अधःप्रति सर्वैः प्रकारैः संभाव्यते तादृशश्चाश्रमः प्रशस्ततरः क इति प्रष्टुरभिप्राय इति १

मो० ५६७ सर्वत्राश्रमेषु विहितो धर्मः स्वर्गः स्वर्गसाधनं सत्यफलं अबाधितं मोक्षाख्यफलसाधनं च भवति। साधनेसाध्योपचारः बहूनि यज्ञदानादीनि द्वाराणि यस्य। १

भीष्म उवाच सर्वत्र विहितो धर्मः स्वर्गः सत्यफलं महत् बहुद्वारस्य धर्मस्य नेहास्ति विफला क्रिया १ यस्मिन्यस्मिंश्च वि
षये यो यो याति विनिश्चयं स तमेवाभिजानाति नान्यं भरतसत्तम २ इमां च त्वं नरव्याघ्र श्रोतुमर्हसि मे कथां पुरा शक्रस्य
कथितां नारदेन महर्षिणा ४ महर्षिर्नारदो राजन्सिद्धस्त्रैलोक्यसंमतः पर्येति क्रमशो लोकान्वायुरव्याहतो यथा ५ स क
दाचिन्महेष्वास देवराजालयं गतः सत्कृतश्च महेन्द्रेण प्रत्यासन्नगतो ऽभवत् ६ तं कृतक्षणमासीनं पर्यपृच्छच्छचीपतिः
महर्षे किंचिदाश्चर्यमस्ति दृष्टं त्वयानघ ७ यथा त्वमपि विप्रर्षे त्रैलोक्यं सचराचरं जातकौतूहलो नित्यं सिद्धश्चरसि
साक्षिवत् ८ न ह्यस्त्यविदितं लोके देवर्षे तव किंचन श्रुतं वाप्यनुभूतं वा दृष्टं वा कथयस्व मे ९ तस्मै राजन्सुरेन्द्राय
नारदो वदतां वरः आसीनायोपपन्नाय प्रोक्तवान्विपुलां कथां १० यथा येन च कल्पेन स तस्मै द्विजसत्तमः कथां क
थितवान्पृष्टस्तथा त्वमपि मे शृणु ११ शान्तौ मोक्षधर्मेषु उञ्छवृत्त्युपाख्याने ९ ॥ ॥ ॥ ॥ शां० ५६७

यस्मिन्निति सर्वेष्वाश्रमेषु स्वर्गो मोक्षश्चास्तीति पृथक्त्वस्य विज्ञेन सत्कृतश्चायो नान्यं धर्मं बहु मन्यत इति श्लोकद्वयार्थः ३ एवं सत्यपि न्यायागतधनस्य
हस्थस्य श्रेष्ठतमत्वं प्रतिपादयितुमुञ्छवृत्त्युपाख्यानमारभते इमां चेत्यादिना ११ अध्यायः ॥

आसीदू१ सोमान्वये अत्रिगोत्रे गताध्वा ज्ञातमार्गः ६ अथायः समुत्पन्नाश्चत्रा अभिधानीवंधनरज्जुः अस्मा भिधानी मारुत्वदृइतिब्राह्मणात् ।ते

धा२

भीष्मउवाच आसीत्किलनरश्रेष्ठमहापद्मेपुरेउत्तमे गंगायादक्षिणेतीरेकश्चिद्विप्रः समाहितः १ सोम्यः सोमान्वयेवेदेग
ताध्वाछिन्नसंशयः धर्मनित्योजितक्रोधोनित्यतृप्तोजितेंद्रियः २ तपः स्वाध्यायनिरतः सत्यः सज्जनसंमतः न्यायप्राप्तेनवि
त्तेनस्वेनशीलेनचान्वितः ३ ज्ञातिसंबंधिविपुलेश्लाघ्याश्रमसंमिते कुलेमहतिविख्यातेविशिष्टांवृत्तिमास्थितः ४ सपु
त्रान्बहुलान्दृष्ट्वाविपुलेकर्मणिस्थितः कुलधर्माश्रितोराजन्धर्मचर्यास्थितोभवत् ५ ततः सधर्मंवेदोक्तंयथाशास्त्रोक्त
मेवच शिष्टाचीर्णंचधर्मंचत्रिविधंचिंत्यचेतसा ६ किंनुमेस्याच्छुभंकृत्वाकिंकृतंकिंपरायणं इत्येवंखिद्यतेनित्यंनचया
तिविनिश्चयं ७ तस्यैवंखिद्यमानस्यधर्मंपरममास्थितः कदाचिदतिथिः प्राप्तोब्राह्मणः सुसमाहितः ८ सतस्मैसत्क्रि
यांचक्रेक्रियायुक्तेनहेतुना विश्रांतंसुखमासीनमिदंवचनमब्रवीत् ९ शांतोमोक्षधर्मेपुउंछवृत्त्युपाख्याने ब्राह्मण
उवाच समुत्पन्नाभिधानोस्मिवाङ्माधुर्येणतेनघ मित्रत्वमभिपन्नस्तेकिंचिद्वक्ष्यामितच्छृणु १ गृहस्थधर्मंविप्रर्षेकृ
त्वापुत्रेगतेहं धर्मंपरमकंकुर्यांकोहिमार्गोभवेद्विज २ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स१

नाभिधानशब्दोबंधनवाचीज्ञातबंधनस्त्वयि १ २ २ २ २ २ २ २

आत्मानं आस्थाय आलंब्य एक एव आत्मनः स्थितिं आत्मज्ञानार्थमेकाकि तथास्थाणुः संन्यासं कर्तुमिच्छामि गुरोर्विषयपाशैर्निबद्धः स्वर्णं नेच्छामि। यथामे
हाग्निर्वृद्धा हारं कामयानोप्यपोर्य्य दोषेण भोक्तुं नेच्छति तद्वदित्यर्थः ४ कुतो धर्ममयः प्लवः कुतः कुत्राश्रमे। प्लवं संसारात्तितरणसाधनं ५ धर्मेन्न
वापेक्षायां हेतुमाह संपूज्यमानानीति शम्यश्रालो आनिर्याप्यमानानीति पीड्यमानानि सात्त्विकानि देवारीनि धर्मस्य यमस्य ध्वजे केतवो पताकां देशेष
मा

अहमात्मानमास्थाय एक एवात्मनि स्थितः कर्तुं कांक्षामि नेच्छामि बद्धः साधारणैर्गुणैः ३ यावदेतन्न तीतं मे वयः पुत्र
फलाश्रितं तावदिच्छामि पाथेयमादातुं पारलौकिकं ४ अस्मिन्हि लोकसंभारे परं पारमभीप्सतः उत्पन्नो मम तिरियं कु
तो धर्ममयः प्लवः ५ संपूज्यमानानि निशम्य लोके निर्याप्यमानानि च सात्त्विकानि दृष्ट्वा तु धर्मध्वजकेतुमालां प्रकी
र्यमाणामुपरि प्रजानां ६ नेमे मनो रज्यति भोगकाले दृष्ट्वा यतीन्प्रार्थयतः परत्र तेनातिथे बुद्धिबलाश्रयेण धर्मेण ध
र्मे विनियुंक्ष्व मां त्वं ७ सोऽतिथिर्वचनं तस्य श्रुत्वा धर्माभिभाषिणः प्रोवाच वचनं श्लक्ष्णं प्राज्ञो मधुरया गिरा ८ अति
थिरुवाच अहमप्यत्र मुह्यामि ममापि एष मनोरथः न च संनिश्चयं यामि बहुद्वारे त्रिविष्टपे ९ ॥ ॥ ॥ ॥

मा सेगाद्यः सेषां मालासंततिः तां दृष्ट्वा मे मनः भोगकाले निरज्यनी सुतरेणासंबंधः ६ तर्हि किं भोगमागरज्यति तेनस्पाहयतीन् परिव्राजकानपि परत्र
गेहे वस्त्रान्नादिकं प्रार्थयतः प्रार्थ्यमानान् दृष्ट्वा च यतिधर्मेपि मम मनो न रज्यति अतः दोलायमानं मां धर्मे नियुंक्ष्व ७ ८ ९ ॥ ॥

केचिन्मोक्षंप्रशंसंतिकेचिद्यज्ञफलंद्विजाः वानप्रस्थाश्रयाः केचिद्गार्हस्थ्यंकेचिदाश्रिताः १० राजधर्माश्रयंकेचित्केचिदा
त्मफलाश्रयंगुरुधर्माश्रयंकेचित्केचिद्वाक्संयमाश्रयं ११ मातरंपितरंकेचित्शुश्रूषंतोदिवंगताः अहिंसयापरेस्वर्गंसत्ये
नचतथापरे १२ आहवेभिमुखाः केचिन्निहतास्त्रिदिवंगताः केचिदुंछव्रतैः सिद्धाः स्वर्गमार्गंसमाश्रिताः १३ केचिदध्यय
नेयुक्तावेदव्रतपराः शुभाः बुद्धिमंतोगताः स्वर्गंतुष्टात्मानोजितेंद्रियाः १४ आर्जवेनापरेयुक्तानिहतानार्जवैर्जनैः ऋजवो
नाकपृष्ठेवैशुद्धात्मानः प्रतिष्ठिताः १५ एवंबहुविधैर्लोकेधर्मद्वारैरनावृतैः ममापिमतिराविग्नामेघलेखेववायुना
१६ शांतोमोक्षधर्मेषुंछवृत्त्युपाख्याने अतिथिरुवाच उपदेशंतुतेविप्रकरिष्येहंयथाक्रमं गुरुणामेयथाख्या
तमर्थंतत्त्वंतुमेशृणु १ यत्रपूर्वाभिसर्गेवैधर्मचक्रंप्रवर्तितं नैमिषेगोमतीतीरेतत्रनागाह्वयंपुरं २ समग्रैस्त्रिदशै
स्तत्रइष्टमासीद्द्विजर्षभ यत्रेंद्रातिक्रमंचक्रेमांधाताराजसत्तमः ३ कृताधिवासोधर्मात्मातत्रचक्षुःश्रवामहान् प
द्मनाभोमहानागः पद्मइत्येवविश्रुतः ४ सवाचाकर्मणाचैवमनसाचद्विजर्षभ प्रसादयतिभूतानित्रिविधेवर्त्मनि।
स्थितः ५ ॥ ।

मो०
५६६

यक्षुः चक्षुरादिध्यानेन वक्तृजल्पानुसंधानेन ६ अतिक्रम्य उपगम्य ७ आभिकामिकैः अभीप्सितैः ८ नित्यसलिल धन्निर्मलः नित्यसलिलः ११

साम्नामेदेनदानेनदंडेनेतिचतुर्विधं विषमस्थंसमस्थंचचक्षुर्ध्यानेनरक्षति ६ तमतिक्रम्यविधिनाप्रष्टुमर्हसिकांक्षितं सत
परमंकधर्मेनमिथ्याईशेयिष्यति ७ सहिसर्वातिथिर्नागवुद्दिमान्शास्त्रविशारदः गुणैरनुपमैर्युक्तः समस्तैराभिकामिकैः
८ प्रकृत्यानित्यसलिलोनित्यमध्ययनेरतः तपोदमाभ्यांसंयुक्तोवृत्तेनानवरेणच ९ यज्ञोदानपतिः क्षांतोवृत्तेचपरमे
स्थितः सत्यवागनसूयश्चवशीलवान्नियतेंद्रियः १० शेषान्नभोक्तावचनानुकूलोहितार्जवोत्कृष्टकृताकृतज्ञः अवै
रकृद्भूतहितेनियुक्तोगंगाह्रदांभोभिजनोपपन्नः ११ शांतीमोक्षधर्मेमुंउछवृत्त्युपाख्याने ब्राह्मणउवाच अतिभा
रोद्यतस्येवभारावतरणंमहत् पराश्वासकरंवाक्यमिदंमेभवतः श्रुतं १ अध्वक्रांतस्यशयनंस्थानक्रांतस्यचास
नं तृषितस्यचपानीयंक्षुधार्तस्यचभोजनं २ ईप्सितस्येवसंप्राप्तिरन्नस्यसमयेतिथेः एषितस्यात्मनः कालेवृद्धस्ये
वसुतोयथा ३ मनसाचिंतितस्येवप्रीतिस्निग्धस्यदर्शनं प्रह्लादयतिमांवाक्यंभवतायदुदीरितं ४ दत्तचक्षुरि
वाकाशेपश्यामिविमृशामिच प्रज्ञानवचनाद्योयमुपदेशोहिमेकृतः ५ वाढमेवंकरिष्यामियथामेभाषितेभवान् इमां
हिरजनींसाधोनिवसस्वमयासह ६ ष०
५६६

अध्यायः अति २ ३ ६ " " " " " " " "

२च तुर्थधर्मः मोक्षधर्मः तेनसंयुक्तं ११ अध्यायः सवनानि १ २ ३ ४ ५ ६ ॥

प्रभातेयास्यतिभवान्पर्याश्वस्तः सुखोषितः अशेषोहिभगवान्सूर्योमंदरश्मिरवाङ्मुखः ८ भीष्मउवाच ततस्तेनकृता
तिथ्यः सोतिथिः शत्रुसूदन उवासकिलतांरात्रिंसहतेनद्विजेनवै • चतुर्थधर्मसंयुक्तंतयोः कथयतोस्तदा व्यतीतासानि
शाराजन्सुखेनदिवसोपमा ९ ततः प्रभातसमयेसोतिथिस्तेनपूजितः ब्राह्मणेनयथाशक्त्यास्वकार्यमभिकांक्षता
१० ततः सविप्रः कृतकर्मनिश्चयः कृताभ्यनुज्ञः स्वजनेनधर्मवित् यथोपदिष्टंभुजगेंद्रसंश्रयंजगामकालेसुकृतैकनि
श्चयः ११ शांतौमोक्षधर्मेषुउंछवृत्त्युपाख्याने भीष्मउवाच सवनानिविचित्राणितीर्थानिचसरांसिच अभिगच्छ
न्क्रमेणस्मकंचिन्मुनिमुपस्थितः १ तंसतेनयथोद्दिष्टंनागंविप्रेणब्राह्मणः पर्यपृच्छद्यथान्यायंश्रुत्वैवचजगामसः
२ सोभिगम्ययथाख्यातंनागायतनमर्थवित् प्रोक्तवानहमस्मीतिभोः शब्दालंकृतंवचः ३ ततस्तस्यवचनंश्रुत्वारूपिणी
धर्मवत्सला दर्शयामासतंविप्रंनागपत्नीपतिव्रता ४ सातस्मैविधिवत्पूजांचक्रेधर्मपरायणा स्वागतेनागतंकृत्वाकिंक
रोमीतिचाब्रवीत् ५ ब्राह्मणउवाच विश्रांतोभ्यर्चितश्चास्मिभवत्याश्लक्ष्णयागिरा द्रष्टुमिच्छामिभवतिदेवंनागमनुत्तमं
६

मो०
५७०

570

२ विवासकरणंप्रवासकारणं १३ अध्यायः। अथतेन ३ समतिक्रम्यतपोधन ४ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

एतद्धिपरमंकार्यमेतन्मेपरमेप्सितं अनेनचार्थेनास्म्यद्यसंप्राप्तःपन्नगाश्रयं ७ नागभार्योवाच आर्यःसूर्यरथंवोढुं
गतोसौमासचारिकः सप्ताष्टभिर्दिनैर्विप्रदर्शयिष्यत्यसंशयं ८ एतद्विदितमार्यस्यविवासकरणंमम भर्तुर्भवतुकिंचान्यत्क्रि
यतांतद्वदस्वमे ९ ब्राह्मणउवाच अनेननिश्चयेनाहंसाध्विसंप्राप्तवानिह प्रतीक्षन्नागमंदेविवत्स्याम्यस्मिन्महावने १०
संप्राप्तस्यैवचाव्यग्रमावेद्योहमिहागतः ममाभिगमनंप्राप्तोवाच्यस्त्ववचनेत्वया ११ अहमप्यत्रवत्स्यामिगोमत्याःपु
लिनेशुभे कालंपरिमिताहारोयथोक्तंपरिपालयन् १२ ततःसविप्रस्तांनागींसमाधायपुनःपुनः तदेवपुलिनंनद्या
ःप्रययौब्राह्मणर्षभः १३ इतिश्रीमोक्षधर्मेषुउंछवृत्त्युपाख्याने भीष्मउवाच अथतेननरश्रेष्ठब्राह्मणेनतपस्विनी नि
राहारेणवसताःदुःखितास्तेभुजंगमाः १ सर्वेसंभूयसहितास्तस्यनागस्यबांधवाः भ्रातरस्तनयाभार्याययुस्तंब्राह्मणंप्रति
२ तेपश्यन्पुलिनेतंवैविविक्तेनियतव्रतं समासीनंनिराहारंद्विजंजप्यपरायणं ३ तेसर्वेसमतिक्रम्यविप्रमभ्यर्च्यचास
कृत् अब्रुवन्वाक्यमसंदिग्धमातिथेयस्यबांधवाः ४ षष्ठोहिदिवसस्तेद्यप्राप्तस्येहतपोधन नचाभिभाषसेकिंचिदाहारंध
र्मवत्सल ५

एम०
५७०

अस्मानभिगतश्चासिवयंचत्वामुपस्थिताः कार्यंचातिथ्यमस्माभिर्वयंसर्वेकुटुंबिनः ६ मूलंफलंवापर्णंवापयोवाद्वि-
जसत्तम आहारहेतोरन्नंवाभोक्तुमर्हसिब्राह्मण ७ त्यक्ताहारेणभवतावनेनिवसतातथा बालवृद्धमिदंसर्वंपीड्यते
धर्मसंकरात् ८ नहिनोब्रह्महाकश्चित्जातापघ्नतोपिवा पूर्वाशीवाकुलेह्यस्मिन्देवतातिथिबंधुषु ९ ब्राह्मणउ
वाच उपदेशेनयुष्माकमाहारोयंकृतोमया द्विरूनंदशरात्रंवैनागस्यागमनंप्रति १० यद्यष्टरात्रेऽतिक्रांतेनागमिष्य
तिपन्नगः तदाहारंकरिष्यामितन्निमित्तमिदंव्रतं ११ कर्तव्योनचसंतापोगम्यतांचयथागतं तन्निमित्तमिदंस
र्वंनैतन्मेत्तुमिहार्हथ १२ तेनतेनसमनुज्ञाताब्राह्मणेनभुजंगमाः स्वमेवभवनंजग्मुरकृतार्थानरर्षभ १३ शां
तौमोक्षधर्मेषुउञ्छवृत्त्युपाख्याने भीष्मउवाच अथकालेबहुतिथेपूर्णेप्राप्तोभुजंगमः दत्ताभ्यनुज्ञः स्वंवेश्मकृ
तकर्माविवस्वता १ तंभार्याप्युपचक्रामपादशौचादिभिर्गुणैः उपपन्नांचतांसाध्वींपन्नगः पर्यपृच्छत २ अथ
त्वमसिकल्याणिदेवतातिथिपूजने पूर्वमुक्तेनविधिनायुक्तायुक्तेनमत्समं ३ नखल्वस्यकृतार्थेनस्त्रीबुद्ध्यामा
र्दवीकृता मद्वियोगेनसुश्रोणिवियुक्ताधर्मसेतुना ४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

१२ मेमांप्रतिख्यातिकथयति नाख्यातिकथयति १३ वर्तयन्आवर्तयन्ब्रह्मवेदं १४ दर्शनश्रवः हेसर्प १६ अध्यायः ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नागभार्योवाच शिष्याणांगुरुशुश्रूषाविप्राणांवेदधारणं भृत्यानांस्वामिवचनंराज्ञोलोकानुपालनं ५ सर्वभूत
परित्राणंक्षत्रधर्मइहोच्यते वैश्यानांयज्ञसंवृत्तिरातिथेयसमन्विता ६ विप्रक्षत्रियवैश्यानांशुश्रूषाशूद्रकर्मतत्
गृहस्थधर्मोनागेंद्रसर्वभूतहितैषिता ७ नियताहारतानित्यंव्रतचर्यायथाक्रमं धर्मोहिधर्मसंबंधादिंद्रियाणांविशे
षतः ८ अहंकस्यकुतोवापिकः कोमेहभवेदितिप्रयोजनमतिर्नित्यमेवंमोक्षाश्रमेभवेत् ९ पतिव्रतात्वंभार्यायाः प
परमोधर्मउच्यते तवोपदेशान्नागेंद्रतच्चतत्वेनवेद्मिवै १० साहंधर्मंविजानंतीधर्मनित्येत्वयिस्थिते सत्पथंकथमु
त्सृज्ययास्यामिविषमंपथः ११ देवतानांमहाभागधर्मचर्यानहीयते अतिथीनांचसत्कारेनित्ययुक्तास्म्यतंद्रिता
१२ सप्ताष्टदिवसास्त्वद्यविप्रस्येहागतस्यवै नचकार्यंनमेख्यातिदर्शनंतवकांक्षति १३ गोमत्यास्त्वेषपुलिनेत्वद्
दर्शनसमुत्सुकः आसीनोवर्तयन्ब्रह्मब्राह्मणः शंसितव्रतः १४ अहंत्वनेननागेंद्रसत्यपूर्वंसमाहिता प्रस्थाप्योमत्स
काशंसः संप्राप्तोभुजगोत्तमः १५ एतच्छ्रुत्वामहाप्राज्ञत्वंगंतुंत्वमर्हसि दातुमर्हसिवातस्यदर्शनंदर्शनश्रवः १६
शांतौमोक्षधर्मेषुउंछवृत्युपाख्याने ॥ ॥

571

अथ ३ सौरभेयाः दिव्यगंधवहाः ५ स्तोककः चातकः ६ हित्वा विना प्रतिपालयेत् प्राप्नुयात् त्वद्दर्शनं विना स्यकोपि विघ्नो मा भूदित्यर्थः अभिजने सद्कुले

नागा उवाच अथ ब्राह्मणरूपेणाकं त्वं समनुपश्यसि मानुषं केवलं विप्रं देवं वाथ शुचिस्मिते १ को हि मां मानुषः शक्तो
द्रष्टुकामो यशस्विनि संदर्शनरुचिर्वाक्यमाज्ञापूर्वं वदिष्यति २ सुरासुरगणानां च देवर्षीणां च भाविनि ननु नागा महावीर्या
: सौरभेयास्तरस्विनः ३ वंदनीयाश्च वरदा वयमप्यनुयायिनः मनुष्याणां विशेषेणानीवेक्ष्यदर्शिते मम मतिः ४ नागभार्योवाच
आर्जवेन विजानामि नासौ देवोनिलाशन एकं तस्मिन्विजानामि भक्तिमानिति रोषण ५ स हि कार्यांतराकांक्षी जलेप्सुः स्तो
ककोयथा वर्षं वर्षप्रियः पक्षी दर्शनं तव कांक्षति ६ हित्वा त्वद्दर्शनं किंचिद्विघ्नं न प्रतिपालयेत् तुल्योप्यभिजने जातो
न कश्चित्पर्युपासते ७ तद्रोषं सहजं त्यक्त्वा त्वमेनं द्रष्टुमर्हसि आशोच्छेदेन तस्याद्य नात्मानं दग्धुमर्हसि ८ आशया ह्य
भिपन्नानामकृत्वाश्रुप्रमार्जनं राजा वा राजपुत्रो वा भ्रूणहत्येव युज्यते ९ मौनेन ज्ञानफलावाप्तिर्दानेन च यशो महत्
त् वाग्मित्वं सत्यवाक्येन परत्र च महीयते १० भूप्रदानेन च गतिं लभत्याश्रमसंमितां न्यायप्राप्तस्यार्थस्य संप्राप्तिं कृत्वाप्य
त्नमुपाश्नुते ११ अभिप्रेतामसंक्लिष्टां कृत्वा चाभ्यहितां क्रियां न याति निरयं कश्चिदिति धर्मविदो विदुः १२

जातः तुल्योप्यभिजनो नागोपि कश्चिन्न पर्युपासते न परित्यज्य नश्चास्ते। अतिथिं स्नानपिवन्स्वकुलस्थास्ते इत्यर्थः ७ सहजं सर्पत्वजातिजं ८ भ्रूणहत्येव
भ्रूणहत्यैव १० ११ १२

मो० ५७२

572

नागउवाच अभिमानेनमानोमेजातिदोषेणवैमहान् रोषःसंकल्पजःसाध्विदग्धोवावागग्निनात्वया १३ नचरोषादहं
साध्वीपश्येयमधिकंतमः तस्यवक्त्यमितोयांतिविशेषेणभुजंगमाः १४ रोषस्यहिवशंगत्वादशग्रीवःप्रतापवान् तथाश
क्रपतिस्पर्द्धीहतोरामेणसंयुगे १५ अंतःपुरगतंवत्संश्रुत्वारामेणनिर्हृतं धर्षणाद्रोषसंविग्नाकार्तवीर्यसुताहताः १६ जा
मदग्न्येनरामेणसहस्रनयनोपमः संयुगेनिहतोरोषात्कार्तवीर्योमहाबलः १७ तदेवमेतत्तपसांशत्रुःश्रेयसांविनिपात
कः निगृहीतोमयारोषःश्रुत्वैवंवचनंतव १८ आत्मानंचविशेषेणप्रशंसाम्यनपायिनी यस्यमेत्वंविशालाक्षिभा
र्यागुणसमन्विता १९ एषतत्रैवगच्छामियत्रतिष्ठत्यसौद्विजः सर्वथाचोक्तवाक्योसौकृतार्थःप्रयास्यति २० इतिश्री
मोक्षधर्मेषुउंछवृत्त्युपाख्याने भीष्मउवाच सपन्नगपतिस्तत्रप्रययौब्राह्मणंप्रति तमेवमनसाध्यायन्कार्यवत्ताविचा
रयन् १ तमतिक्रम्यनागेंद्रोमतिमान्सनरेश्वर प्रोवाचमधुरंवाक्यंप्रकृत्याधर्मवत्सलः २ भोभोक्षाम्यमभिभाषेत्वां
नरोषंकर्तुमर्हसि इहत्वमभिसंप्राप्तःकस्मार्थेकिंप्रयोजनं ३ अभिमुख्यादभि क्रम्यस्नेहान्पृच्छामितेद्विज विविक्तेगो
मतीतीरेकंवात्वंपर्युपासते ४

राम० ५७२

करणले

धर्मारण्यंप्रमुनिंमांविद्धिपद्मनाभंनागंद्रष्टुमागतं ६ अर्केंशशनिवारकं १२ अनर्थेन्नःअर्थानाभिन्नः १३ आत्मानंव्रतस्त्रआत्मनोजीवस्यगतिंविश्रांतिस्था

ब्राह्मणउवाच धर्मारण्यंपहिमांविद्धिनागंद्रष्टुमिहागतं पद्मनाभंद्विजश्रेष्ठतत्रेमेकार्यमाहितं ५ तस्यचाहमसान्निध्यं
कृतवानस्मितेगतं स्वजनंतंप्रतीक्षामिपर्जन्यमिवकर्षकः ६ तस्यचाक्लेशकरणंस्वस्तिकारसमाहितं आवर्तयामि
तद्ब्रह्मयोगयुक्तोनिरामयः ७ नागउवाच अहोकल्याणवृत्तस्त्वंसाधुसज्जनवत्सलः अवाच्यस्त्वंमहाभागपरंस्नेहे
नपश्यसि ८ अहंसनागोविप्रर्षेयंत्वामाविशतेभवान् आज्ञापययथास्वैरंकिंकरोमिप्रियंतव ९ भवंतंस्वजनादस्मि
संप्राप्तंकृतवानहं आनत्स्तारवयमेवाहंद्रष्टुमभ्यागतोद्विज १० संप्राप्तश्चभवानद्यकृतार्थःप्रतियास्यति विस्र
ब्धोमांद्विजश्रेष्ठविषयेयोक्तुमर्हसि ११ वयंहिभवतासर्वेगुणक्रीताविशेषतः यस्त्वमात्महितंत्यक्त्वामामेवेहानुरुध्य
से १२ ब्राह्मणउवाच आगतोहंमहाभागतवदर्शनलालसः कंचिदर्थमनर्थज्ञःप्रष्टुकामोभुजंगम १३ अहमा
त्मानमात्मस्थोमार्गमाणोत्मनोगतिं वासार्थिनंमहाप्रज्ञचलचित्तमुपास्मिह १४ प्रकाशितस्त्वंस्वगुणैर्यशोगर्भगभ
स्तिभिः शशांककरसंस्पर्शैर्हृद्यैरात्मप्रकाशितैः १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नंस्वात्मस्थोविषयेभ्योव्यावृत्तः एवंविधोपिचलच्चित्तंवासार्थिनंमहासक्तमपिमहाप्राज्ञंगहहेहोपदर्शिनंउपास्मिहतथाचनरक्तोनापिविरक्तोस्मीत्यर्थः १४

१५

मो०
५७१

५१
१६ अध्यायः विवस्व ४ नवांतपुरोवानादिहृदयेणविभज्य शिखामंनीत्वा ५ महात्मां ऽन्तर्यामी ६ पारद्दवपारो ऽव्ययवः नीलमेघहृदयेणाप्ययमे

तस्मैमेप्रश्नमुत्तमं छिंधिलमनिलाशन पश्चात्कार्यंवदिष्यामिश्रोतुमर्हतितन्मेवान् १८ शांतेनोमोक्षधर्मेषुउंछ
वृत्युपाख्याने ब्राह्मणउवाच विवस्वतोगच्छतिपर्ययेणवोढुंभवांस्तरथमेकचक्रं आश्चर्यभूतंयदितत्रकिंचित्
दृष्टंत्वयाशंसितुमर्हसित्वं १ नागउवाच आश्चर्याणामनेकानांप्रतिष्ठाभगवान्रविः यतोभूताः प्रवर्त्तंतेसर्वे
त्रैलोक्यसंमताः २ यस्यरश्मिसहस्रेषुशाखास्विवविहंगमाः वसंत्याश्रित्यमुनयः संसिद्धादैवतैः सह ३ यतोवा
युर्विनिःसृत्यसूर्यरश्म्याश्रितोमहान् विजृंभत्यंबरेतत्रकिमाश्चर्यमतः परं ४ विभज्यंतंतुविप्रर्षेप्रजानांहितका
म्यया तोयंसृजतिवर्षासुकिमाश्चर्यमतः परं ५ यस्यमंडलमध्यस्थोमहात्मापरमत्विषा दीप्तः समीक्षतेलो
कान्किमाश्चर्यमतः परं ६ शुक्लोनामासितः पादोयश्चवारिधरोंबरे तोयंसृजतिवर्षासुकिमाश्चर्यम
तः परं ७ योष्टमासांस्तुशुचिनाकिरणेनोक्षितंपयः प्रत्यादत्तेपुनः कालेकिमाश्चर्यमतः परं ८ यस्यते
जोविशेषेषुस्वयमात्माप्रतिष्ठितः यतोबीजंमहीचेयंधार्यतेसचराचरं ९ यत्रदेवोमहाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्त
मः अनादिनिधनोविप्रकिमाश्चर्यमतः परं १०

वर्षणीसंर्थः ८ यतःसूर्यात्तबीजंशेषधं ९ १० १०

राम०
५७३

573

११ दृष्टंमायुगपत्फलेसर्गे। प्रत्यादित्यप्रतीकाशं आदित्संतरत्तुल्येनजसंक्रभूतं। समदृश्यतदृष्ट्वा १२ सहितंनदेवभूतंपराश्मिदृश्यते १ अध्यायः अनिलसखोवा

आश्चर्याणामिवाश्चर्यमिदमेकंतुमेश्रृणु विमलेयन्मयादृष्टमंबरेसूर्यसंश्रयात् ११ पूर्वमध्याह्नसमयेलोकान्तपतिभा
स्करे प्रत्यादित्यप्रतीकाशः सर्वतः समदृश्यत १२ सलोकांस्तेजसासर्वान्स्वभासानिर्विभासयन् आदित्याभिमुखोभ्येतिग
गनंपाटयन्निव १३ हुताहुतिरिवज्योतिर्व्याप्यतेजोमरीचिभिः अनिर्देश्येनरूपेणद्वितीयइवभास्करः १४ तस्याभिगमन
नप्राप्तौहस्तौदत्तौविवस्वता तेनापिदक्षिणोहस्तोदत्तः प्रत्यर्चनार्थिना १५ ततोभित्वैवगगनंप्रविष्टोरश्मिमंडले
एकीभूतंचतत्तेजः क्षणेनादित्यतांगतं १६ तत्रनः संशयोजातस्तयोस्तेजः समागमे अनयोः कोभवेत्सूर्योरथस्थो
योयमागतः १७ तेवयंजातसंदेहाः पर्यपृच्छामहेरविं कएषदिवमाक्रम्यगतः सूर्यइवापरः १८ इतिश्रीमहाभारते
शांतिपर्वणिमोक्षधर्मे उंछवृत्त्युपाख्याने सूर्यउवाच नैषदेवोनिलसखोनासुरोनचपन्नगः उंछवृत्तिव्रतेसिद्धोमुनिरे
षदिवंगतः १ एषमूलफलाहारः शीर्णपर्णाशनस्तथा अप्भक्षोवायुभक्षश्चआसीद्विप्रः समाहितः २ भवा
श्चानेनविप्रेणसंहिताभिरभिष्टुतः स्वर्गद्वारेकृतोयत्नोयेनासौत्रिदिवंगतः ३ असंगतिरनाकांक्षीनित्यमुंछशिलाश
नः सर्वभूतहितेयुक्तएषविप्रोभुजंगमाः ४

ह्रिः २ ३ ४ ॥ ॥ ॥ ६

७ अध्यायः। आश्चर्यं ३ उक्तानुक्तेष्टेष्वस्थदृष्टेपिमयैववासत्वयात्मनेसति ५ अहंत्वमिभक्तिमानितिशेषः। मयिमित्रेसतिकाचिंतानकार्येति

नहिदेवानगंधर्वानासुरानचपन्नगाः प्रभवंतीहभूतानांप्रासानामुत्तमांगतिं एतदेवंविधंदृष्टमाश्चर्यंतत्रमेद्विज
६ संसिद्धोमानुषः कामंयोसौसिद्धगतिंगतः सूर्येणसहितोब्रह्मन्पृथिवींपरिवर्तते ७ इतिश्रीमहाभारतेशांति
पर्वणिमोक्षधर्मेषुउंछवृत्त्युपाख्याने ब्राह्मणउवाच आश्चर्यंनात्रसंदेहः सुप्रीतोस्मिभुजंगम अन्वर्थो
पगतैर्वाक्यैः पंथानंचास्मिदर्शितः १ स्वस्तितेस्तुगमिष्यामिसाधोभुजगसत्तम स्मरणीयोस्मिभवतासंप्रेषण
नियोजनैः २ नागउवाच अनुक्त्वाहृद्गतंकार्यंक्वेदानींप्रस्थितोभवान् उच्यतांद्विजयत्कार्यंयदर्थंत्वमिहागतः
३ उक्तानुक्तेकृतेकार्येमामामंत्र्यद्विजर्षभ मयाप्रत्यनुज्ञातस्ततोयास्यसिसुव्रत ४ नहिमांकेवलंदृष्ट्वात्यक्त्वा
प्रणयवानिह गंतुमर्हसिविप्रर्षेवृक्षमूलगतोयथा ५ त्वयिचाहंद्विजश्रेष्ठभवान्मयिनसंशयः लोकोयंभवतः
सर्वः काचिंतामयिपन्नग ६ ब्राह्मणउवाच एवमेतन्महाप्राज्ञविदितात्मन्भुजंगम नातिरिक्तास्त्वयादेवाः
सर्वथैवयथातथं ७

थेः ६ ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स एव त्वमसि नित्यं यत्त्वं देवो महाबाहुः शाश्वतः पुरुषोत्तमः अनादिनिधनो विमुक्तिमार्गचर्यमतः परमिति यः पूर्वं आदित्यान्तर्वर्ती पुरुषोत्तम उक्तः स एव त्वं स ए
व चाहं स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति ह्रस्वादित्य पुरुषयोरभेदावगमात्तत्कारणात्मना भेदे पिकार्यात्मना आवयोर्भेदो भविष्यतीत्याशा
शंक्याह यो हं स एव भगवानपि तत्पुरुषोऽवधारणं एतेनाभेदाभेदयुक्तो निरस्तः भूतानि विपरीतानि सर्वं यस्य जगतः प्रलयकाले न देवब्रह्मस्मरसर्यः

य एव त्वं स एवाहं यो हं स तु भगवानपि अहं भवांश्च भूतानि सर्वं यस्य जगतः सदा ८ आसीन्नु मे भोगपते संशयः पुराय
ते चये सोहमुंछ वृत्तेः साधो चरिष्याम्यर्थसाधनं ९ एष मे निश्चयः साधो कृतं कारणमुत्तमं आमंत्रयामि भद्रं ते कृता
र्थोस्मि भुजंगम १० इति श्रीमहाभारते शांतिपर्वणि मोक्षधर्मे उंछवृत्त्युपाख्याने भीष्म उवाच स चामंत्र्योरग
श्रेष्ठं ब्राह्मणः कृतनिश्चयः दीक्षाकांक्षी तदा राजंश्च्यवनं भार्गवं श्रितः १ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एतच्चउंछवृत्तेः सूर्यप्रवेशमात्रश्रवणेनैव ज्ञातं निश्चितं चैवेदं वाक्यादितिभावः ८ भोगपते भोगो ऽहिकुंडलं तत्संते भोगिपते इति स्वच्छः
पाठः १० अध्यायः १८७ दीक्षां क्षौरप्रायश्चित्तादिपूर्वं उंछव्रतस्वीकारलदर्थी १ १ ॥ ॥ ॥

मो० ५७५

575

तदनेन प्रबंधेन यद्यपि सर्वेष्वाश्रमेषु मोक्षोऽस्ति तथापि गार्हस्थ्यमेव स्वाध्यायव्रतयमनियमशमदमाद्यु[…]पेतमाश्रमांतरधर्माणामाश्रय इति तत्रै
वकात्स्न्येन सर्वधर्माः संभवंतीति तेनैवायं संहारः कृतः यथाऽर्द्धो रागे पत्र स्मसंस्था ३ मतत्वमेनीनिसान्मासोत्कर्षप्रतिपादकेनाके सत्यपि व्याचार्य
कुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुंबे शुचौ देशे स्वाध्यायमधीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेंद्रियाणि संप्रतिष्ठा
प्याहिंसन्सर्वाणि भूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः स खल्वेवं वर्त्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसंपद्यते […] न च पुनरावर्त्तते इति गृहिणो वा

सेतेन कृतसंस्कारो धर्ममेवाभितः स्थितवान् तथैव च कथामेतां राजन् कथितवान्सदा १ मार्कंडेयेनापि राजेंद्र ज्ञान
कस्य निवेशने कथैषा कथिता पुराणा नारायणमहात्मने २ नारदेनापि राजेंद्र देवेंद्रस्य निवेशने कथिता भरत
श्रेष्ठ दृष्टेनाक्लिष्टकर्मणा ४ देवराजेन च पुरा कथितेयं कथा शुभा समस्तेभ्यः प्रशस्तेभ्यो विप्रेभ्यो वसु
धाधिप ५ यदा च मम रामेण युद्धमासीत्सुदारुणं वसुभिस्तु तदा राजन्कथेयं कथिता मम ६ पृच्छमाना
य तत्त्वेन मया चैवोत्तमा तव कथेयं कथिता पुण्या धर्म्या धर्मभृतां वर ७ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ को

यसंहारः कृतः तेनैव कृत्स्नाश्रमधर्मसमासः यथोक्तं भगवता बादरायणेन कृत्स्नभावात्तु गृहिणोपसंहार इति। तथेहापि मुलभाजनसंवा
दसमासस्याधिकोऽस्ति दृष्टिंछह सुयास्थानेन गृहिणैवोपसंहारः प्रदर्शितः अनिशेषेणानि शेषेणाकृत्स्नाध्याहारः धार्मिकान्पुण्यानावह
न्धर्मान्सर्वेंद्रियाणि प्रतिष्ठाप्यात्मनेनयोग उक्तः तीर्थेभ्यः यतेभ्य इति अक्तिपदानामर्थः यत्रकुत्राप्याश्रमे जितेंद्रियो ध्याननिष्ठो मुच्यत इत्यु
क्तं भवति। तथैव च कथामेतामित्यादिना वंश उक्तः ७

रा.म० ५७५

मो० ५७६

परह्लतिसरूपेणार्थवादेननिष्कामस्वकर्मैर्वजितेंद्रियेणाकर्त्तव्यं नेदंवर्गाचरमित्याशयेनार्दैन आसीदिति ८ उपसंहरतिसचेति। यमाः अहिंसादयः नियमाः
: शौचादयः वनांतरं वनमध्यंप्रविश्य उंछः कणशआदानं कणिशाद्यर्जनं शिलं। परिगणिताःपरिमितेउंछशिलार्जितमन्नमन्नं फणिपस्तु कांउंछहृत्वे
नेतिंम्रायेतिशेषः ९ वेदांतलक्षणार्येक्रतुविधिविहीनोतीर्थेनारायणार्येतकें धीरेशामिश्रानफणिपतिमणितोपालगंगाधरार्येवेदेसांगेपितृव्यमि

576

धर्म १ ७४

यदयंपरमोपन्नमाएछसिभारत आसीद्द्विजोरायनाकांक्षीधर्मार्थकरोनृप ८ सचकिलकृतनिश्चयोद्विजोभुजगपति
प्रतिदेशितात्मकृत्यः यमनियमसहोवनांतरंपरिगणितांछशिलाशनप्रविष्टः ॥९॥ इतिश्रीमहाभारतेशतसाह॰
स्यांसंहितायांवैयासिक्यांशांतिपर्वणिमोक्षधर्मेषुउंछवृत्त्युपाख्यानेसमाप्तमिति समाप्तंचेदंशांति
पर्व॥शुभमस्तु॥ अस्यानंतरमानुशासनिकंपर्वभविष्यति तस्यायमाद्यश्लोकः युधिष्ठिरउवाच शमोव
हुविधाकारः सूक्ष्मउक्तः पितामह नचमेहृदयेशांतिरस्तिश्रुत्वेदमीदृशं संवत १८३० समएनामवैशाष
मासेकृष्णपक्षेचतुर्दश्यांपरभौममवासरेइदंपुस्तकसमाप्तः लीखितंद्वीसणकायस्थोदेवाशीलीषामममेशोषनदिरेयेत

रा.म० ५७६

वमथापितरद्धिणामूर्त्तमुपास्तेश्रीनिचिंतामणिः शरणागुपगतोस्मिगोपालेदेवं १ आकरोन्मोक्षधर्मोक्त्वनीलकंठः समासतः श्रेनेनप्रीयतां
देवोगिरिजापतिरव्ययः २ इतिश्रीमत्पदवाक्यप्रमाणमर्यादाधुरंधरधरंधरचतुरेर…वंशावतंसश्रीगोविंदसूरिसूनोः श्रीनीलकंठस्यकृतौभारतभा
वदीपेमोक्षधर्मार्थप्रकाशः समाप्तिमगमत्॥

ॐ

शातपर्व पत्रे ५७६ श्री ३ मनमाना रघुजीत
ने वजीजेना भजी का श्रके वनीनी मल नंमें

शांतिपर्व मोक्षधर्म
५८६

अध्याय २३। ५७६



